

82.3(2Ки)
Б-18

Советбек Байгазиев

“МАНАС” ЭПОСУНУН ПЕДАГОГИКАСЫ

Бишкек-2021

КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ

Советбек Байгазиев

**“МАНАС”
ЭПОСУНУН
ПЕДАГОГИКАСЫ**
(МЕКТЕП МУГАЛИМДЕРИ, ТАРБИЯЧЫЛАР,
КЛАСС ЖЕТЕКЧИЛЕРҮЧҮН)

УДК 821.51
ББК 83.3 Ки 7-5
Б 18

*Кыргыз билим берүү академиясынын Окмуштуулар кеңеши
басмага сунуш кылган*

Рецензент: Сулайман Рысбаев - педагогика илимдердин доктору, профессор

С. Байгазиев
Б 18 “МАНАС” ЭПОСУНУН ПЕДАГОГИКАСЫ:
Б.: 2021 – 82 б.

ISBN 978-9967-08-870-2

Бул китепке белгилүү манастануучу – педагог аалым Советбек Байгазиевдин айкөл Манас Атабыздын балалык дооруна талдоо салган педагогикалык макалаларынын цикли жайгаштырылган. Манастын бала катары өзгөчөлүгү эмнеде болгон? Күйүп турган чок болуп, жалындаган от болуп турган тентек баланын ашып-ташкан энергиясын устаттар эмнеге, кандай максатка багыттап тарбиялашкан? Алтайда Манастын алгачкы тарбиячылары кимдер болушкан? Алар Манастын Манас болушу үчүн кандай тарбия амалдарын колдонушкан? Бала Манас тарыхый эстутумга, эмгекке, аскердик-жоокердик өнөргө, мекенчилдикке, патриотизмге кантип тапталган? Анын гениалдуу акыл-эси, аң сезими кантип эртелеп ойгонгон? Дегеле “Манас” эпосунун бала жөнүндөгү педагогикалык философиясы кандай? Окурмандар китептен ушул өңдүү суроолорго жооп таба алышат жана улуу “Манас” эпосунун чыныгы этнопедагогикалык казына экендигине дагы бир жолу күбө болушат.

С.Байгазиев эпикалык тексттерге, анын подтексттерине, саптардын арасына катылган логикага, көмүскө “коддорго”, сюжеттик фактыларга үнүлүп, Акбалта, Чыйырды, Ошпур, Жакып сыяктуу тарбиячылардын ролун аныктап, Айкөл шердин - келечектеги кыргызды кулчулуктан куткаруучунун тарбиялануу сырларын, жарандык жетилиш жагдайын чечмелеп, ачып берген. “Манастын” педагогикасы бүгүнкү тарбиячыларга маанилүү сабак.

Китеп мектеп мугалимдерине, тарбиячыларга, класс жетекчилерге арналат.

ISBN 978-9967-08-870-2

УДК 821.51
ББК 83.3 Ки 7-5
© Байгазиев С., 2021

АЛГЫ СӨЗ

Белгилей турган нерсе, “Манас”, байыркы кыргыз рухунун туу чокусу” аттуу фундаменталдуу мүнөздөгү макаласында Ч.Айтматов “Манасты”, анын генезисин, келип чыгышын кыргыз элинин тарыхы, социалдык турмуш - тиричилиги, кылымдардын бороондуу жолдорундагы кыйын - кезең тагдыры, жашоо үчүн, эркиндик үчүн баатырдык күрөшү менен тыгыз байланыштырган.Макаладан кыска үзүндү келтире кетели: “Биздин улуттук тилибиз, эпикалык дастандарыбыз – биздин тарыхыбыз деп айтууга толук акыбыз бар. “Манас” эпосунда тарыхый окуялар (кыргыз элинин тагдырына байланыштуу) чагылганы талашсыз. Ал турмак эпостун келип чыгышы да белгилүү бир тарыхый кырдаалга байланыштуу болушу мүмкүн, Бирок “Манас” тарыхый санжыра эмес. Бул баарынан мурда ошол тарыхый жана реалдуу окуялардын негизинде кыргыз элинин чыгырмачылык генийинен жаралган.” Ч.Айтматовдун бул ойлору айтылуу тарыхчы А.Н. Бернштамдын “Манас” эпосу көркөм чыгармачылыктын туу чокусу, эстелиги катары гана саналбастан, ошондой эле, байыркы этабы 820-847 – жалдарды камтыган кыргыз урууларынын көз карандысыздык үчүн күрөшүн баяндаган кайталангыз тарыхый повесть да болуп эсептелет,” деген көз карашы менен үндөшөт. С.М. Абрамзондун “эпостун айрым сюжеттик өзөгүндө, анын чоң, чоң эпизоддорунда ар кайсы мезгилдерде болуп өткөн реалдуу окуялар жатат. Алар көп сандагын эскерүүлөрдөн кийин көркөм формага салынып, иштелип чыккан,” деген идеясы менен да тогошуп турат. Демек, Ч.Айтматов үчүн “Манас” эпосу кандайдыр бир жомок, миф, ойдон чыгарылган фантазия эмес, өзүнүн тарыхый-социологиялык негизи бар, элдик турмуштун кыртышынан өсүп чыккан улуу көркөм баян. Кезегинде улуу Мухтар Ауэзов Манас баатырдын тарыхта жашап өткөн инсан экенине терең ишенип, анын прототибин IX кылымдын тарыхынан издеген.

Атабыз өткөн айкөл, шер
Алтайга барып туулган.
Атын жаттап кары-жаш
Ааламга даңкы угулган.
Бабанардан уруктап,

Биз экенбиз бер жагы – деп

эпостун өзүндө да Манас турмушта жашап өткөн адам катары даңазаланып жатат. А түгүл Манастын түп атасы **Карақан**, **Каракандан** **Огузкан**, **Огузкандан** **Аланча кан**, **Аланчадан** **Байгур менен** **Уйгур**, **Байгурдан** **Бабыр**, **Бабырдан** **Түбөй**, **Түбөйдөн** **Көгөй**, **Көгөйдөн** **Ногой**, **Ногойдон** **Орозду чоң** атасы делип, баатырдын жети атасы саналып, анын тарыхта жашап өткөн инсан экендиги ишараланып турат. Тарыхый инсан Манас адегенде эрдиктери даңкталып айтылып жүрүп, бара бара уламыш сөзгө айланып, кийин барып, барып эпостун каарманына айланып кеткени баамдалат. Баатырдын өмүр таржымалынын, бала кезде кандай тарбия алгандыгынын издери эпоско өчпөс тамга болуп басылып калган. Биздин эмгегибизде Манастын бала катары өзгөчөлүгү эмнеде болгон? Күйүп турган чок болуп, жалындаган от болуп турган тентек баланын ашып-ташкан энергиясын устаттар эмнеге, кандай максатка багыттап тарбиялашкан? Алтайда Манастын алгачкы тарбиячылары кимдер болгон? Алар Манастын Манас болушу үчүн кандай тарбия амалдарын колдонушкан? Бала Манас тарыхый эстутумга, эмгекке, аскердик-жоокердик өнөргө, мекенчилдикке, патриотизмге кантип тапталган? Анын гениалдуу акыл-эси, аң сезими кантип эртелеп ойгонгон? деген суроолор коюлат. Дегеле, “Манас” эпосунун бала жөнүндөгү педагогикалык философиясы кандай? Ааламга даңкы угулган Манас кандай уядан учуп чыккан? деген соболдор ташталат. Бул суроолорго берилген жооптор улуу “Манас” эпосунун чыныгы элдик, этнопедагогикалык казына экендигине окурмандарды дагы бир жолу ынандырат.

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

“МАНАС” ЭПОСУНУН БАЛА ЖӨНҮНДӨГҮ ПЕДАГОГИКАЛЫК ФИЛОСОФИЯСЫ

“Манас” эпосунун баш жагында Алтайдагы сан жылкылуу бай Жакып моминтип арман кылып турат:

Жаш күнүмдөн мал жыйдым,
Бала менен ишим жок,
Жүргөнүм менин чала экен,
Дүнүйө ээси бала экен.
Артында бала жок болсо,
Дүнүйөсү курусун,
Бузулуп калган калаа экен.
Тутунарга туяк жок,
Тууганынан айрылган,
Журтта мендей чунак жок,
Карманарга туяк жок,
Канатынан айрылган,
Калкта мендей чунак жок.
Долоно саптуу айбалта,
Муну толгонтуп ийбей ким аштайт?
Бу тозуп жүргөн көп журтту,
Томсортпой муну ким баштайт?
Кара жаак айбалта,
Муну кайкалатпай ким аштайт?
Камоодо жүргөн калың журт,
Муну капа бир кылбай ким баштайт?

Жакшылап үнүлсөк, Жакып байдын арманын көркөм шөкөттөгөн бул эпикалык саптарда дегеле бала жөнүндөгү өзүнчө бир философия чөгүп жатат. Бул конкреттүү бир адамдын арманы болгону менен, ал арман аркылуу бүтүндөй бир доордун, жамааттын дүйнөгө көз карашы чагылдырылып отурат. Эгерде биз Жакыптын арманына жалпы эле түрк маданиятынын контекстинен карай турган болсок, анда анын маани-маңызы ого бетер дааналана түшмөк.

Бала көрбөй, перзенттен көзү катып, бу дүйнөдөн “туяксыз” өтүп бараткан атанын арман-күйүтү чыгыштын, анын ичинде түрк калктарынын фольклорунда арбын кездешет. Теңирден перзент тилеп көз жашын көлдөткөн, дубана болуп, жер-суу кыдырып зарланган аталардын образдары “Коркут ата”, “Кобланды”, “Алпамыш”, “Мундук, Зарлык” сыяктуу дастандарда, поэмаларда, түрк элдеринин көптөгөн жомокторунда, уламыштарында, анын катарында кыргыздын далайлаган элдик чыгармаларында таасын жана таасирдүү сүрөттөлөт.

Маселен, “Мундук, Зарлыкта” туяксыз Жанчаркан “өзүмдөн перзент болбосо, кандык доорум курусун, тоого да бердиң баланы, ташка да бердиң баланы, эй, жараткан кудай ай, тындырбадың санааны”,— деп арман кылып, теңирге зарын айтат.

Түрк фольклорунда баласыз, “туяксыз” атанын айлана-тегерегиндегилер тарабынан кодуланып, өгөйлөнүп кордолгон, тебеленип-тепселген учурлары да аз эмес. Мисалы “Коркут-ата” эпосунда Байындар хан аттуу огуз уруусунун ханы ала-тоодой эт кылып, ала-көлдөй чык кылып, чоң той берет. Байындар тойго үч түрлүү өргөө тиктирип, уулдууну ак өргөөгө, уулу жок кыздууну кызыл өргөөгө, баласыз “куу баштарды” кара үйгө түшүргүлө — деп буйрук кылат. Байындар хан тойго келген Дерсе хан аттуу бекти жигиттери менен кара кийиз төшөлгөн, кара желек тагылган кара үйгө киргизип, кара койдун этин тарттырат. Мындай басынткан, кордогон мамилеге чыдабай, катуу ызаланып, кара үйдөн чыга качып, Дерсе хан ичи өрттөнүп, көзүнүн жашын он талаа кылып, үйүнө кайтып келет. Ал эми кыргыздын “Көчпөсбай” аттуу жомогунда чоң тойдо той ээлеринин “балалууга казы менен карта тарт, баласызга какчеке тайдын башын тарт”—деп шылдыңдаганы перзентсиз Көчпөсбайга катуу тийип, ал ызасына чыдабай Тору айгырына мине салып, бийик дөбөгө чаап чыгып барып, кудайга үнү жетип бакырып ыйлайт. Көчпөсбайдын “Мурутун булкуп ыргытып, сакалын жулуп ыргытып” ыйлаган арман-күйүтүнүн күчү чыгармада өтө күчтүү көркөм сөз менен берилген:

Өйдө карап өкүрсө,

Көк айрылып кеткендей.

Ылдый карап өкүрсө,

Жер айрылып кеткендей.

Айланасындагылардын кемсинтип, кыйшык көз менен караганын “Манастагы” Жакып да сезип-туюп, ичинен түтөйт.

Ал: “Куубаш Жакып атандым.

“Карыды Жакып куубаш” — деп,

Калктын баары мени айтат,

“Катыны жүрөт туубас” — деп.

Ботосу жоктон майышып,

Боздоп турдум кайышып” — деп жубайы Чыйырдыга бекеринен кайрылып турган жок.

Улуу табият-эне башкасын айтпаган күндө да, бу жарыкчылыкта киши пендесине биологиялык жактан өзүнө окшогон жанды өндүрүү, тукум улоо шыбагасын тартуулаган экен. Түрк калктарынын дүйнө кабылдоосунда табият-эне же улуу жараткан ыроологон мындай шыбагадан куру калган адам дүйнөдөгү эң бактысыз жан. Көктөгү Теңир өзү аркасын салып, табигый үлүшүнөн ажыратып, куу баш кылып койгон киши айланадагыларга барксыз, сүйкүмсүз. Ал жалбыраксыз, мөмөсүз куураган даракка тете. Экинчи жагынан абай салып карасаң, ар качан тынымсыз кагылыш-кармаштар, согуштар жүрүп турган жоокердик замандарда үй-бүлөдө эркек баланын төрөлүшү бул-зор кубаныч, чоң жакшылык. Ал үй-бүлөнүн тиреги жана ошондой эле, жамааттын коопсуздугунун сакчылыгында тура турган жоокер, арка-бел болчу эрен, журтту калкалоочулардын катарына келип кошулуучу чоро. Ал эми мындай коргоочуну, калкалоочуу чорону жаратып, жамаатка бербеген ургаачы менен эркек коомдо опосу жок, өмүрү кунарсыз, жашоосу жайдак, беделсиз бейтаалайлар катары санала келген. Жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай, илгерки түрк адамы мындай тагдырды өзгөчө курч кабылдаган жана ушундай жазмышка кериптер болгону үчүн өксүк комплекси (комплекс неполноценности) менен катуу жабыркаган. Бекеринен кыргызда “Балалуунун багы бар, баласыздын жүрөгүндө муңу бар” деп айтылбайт. Туяксыз өтүү, илгерки ата-бабалардан бери карай уланып келаткан тукумдун үзүлүшү — бул түрк адамы үчүн чоң трагедия. Артында тукуму жок куу баш пендеге карата кыргыз элинде жана түрк калктарында, «Уулсуз ата-канаты кыркылган куш», «Уулу жоктун мууну жок», “Балалуу үй — гүлүстөн, баласыз үй — көрүстөн”, “Баласы жоктун — ырысы жок”, “Балалуу үй — базар, баласыз үй — мазар” деген макалдар жашап калган. “Эр Солтоной” эпосунда Солтоной баатыр эл-жеримди

өмүр өткөнчө душмандан коргойм деп ант берген соң, антымды **бузсам** “туулбай туна чөгөйүн, туяксыз болуп өтөйүн” деп сөзүн бүтүрөт. Демек, туягы жоктук- Эр Солтоной үчүн эң чоң жамандык, трагедия.

Мына ушундан улам “Манастагы” Жакыптын арман-кайгысынын эмнеден тамыр алып чыгып жатканын түшүнсөк болот.

Жакып өзү кырк миң жылкылуу бай. Бирок “Муңдук, Зарлыктагы” Жанчаркан жанагинтип “өзүмдөн перзент болбосо, хандык доорум курусун” деп айткандай, Жакып да артында бала жок болсо “чайнаганым май болгону” курусун, ошол өрүш толгон малыма, короо толгон коюма ээ болуп калар (“Кунаным жүрөт кур болуп, кууп минер балам жок, оболлоп учкан ак шумкар, таптап салаар кишим жок”) туягым болбосо, мендей жашаганы чала, канатсыз чунак кайда бар деп кайгы жеп турат. Жакып үчүн мураска ээ болуп калар тукум жок болсо, адамдын өмүрү маңызсыз. Байлыгыңдын да, бийлигиң да мааниси жок (“Акыретке бет алсам, алтын, күмүш пул калат, айдаган малга ээ болуп, алтайдан келген кул калат”). Туяксыз куу баш өткөн пенденин өмүрүнүн акыры “бузулуп калган калаа”. Жакыптын түшүнүгүндө жарык дүйнөнүн ээси, туткасы – бала.

Бирок да терең карай келсек, илгерки түрк адамынын көз карашында жарыкка туулган “туяктын” вазипасы атасы энчиге калтырган материалдык байлыкка мураскор болуу же болбосо атасынын биологиялык уландысы болуу деген менен гана чектелбейт. Улуу акын Жеңижок ырдагандай, уул жөн гана тукум улоочу же болбосо “аргымак минип дуулап, адырдан коён уулап” жүрүш үчүн эле туулбайт.

Түрк элдеринин түшүнүгүндө бала деген нерсе чоң моралдык-философиялык жана педагогикалык маселе. Маселен, VII–VIII кылымдарда жаралган “Коркут ата” китебинде мындай делет: «Ата баркын көтөрө албас барксыз уулдун ата белинен өнгөнүнөн өнбөгөнү жакшыдыр. Эне боюна бүткөнүнөн бүтпөгөнү жакшыдыр.»

Кыргыз ичинде да момундай макалдар, таасын айтылган накыл кеп, учкул сөздөр те байыртан бери карай жашап келет: “Уул жаманы – уйгак менен тең”, “Кишиден кийин, иттен илгери”, “Жаман уул жакшы атанын наамын булгайт”, “Уулуң жаман болсо өмүрүң кыскарат”, “Жаман уулдун барынан жогу”, “Баланын жогу

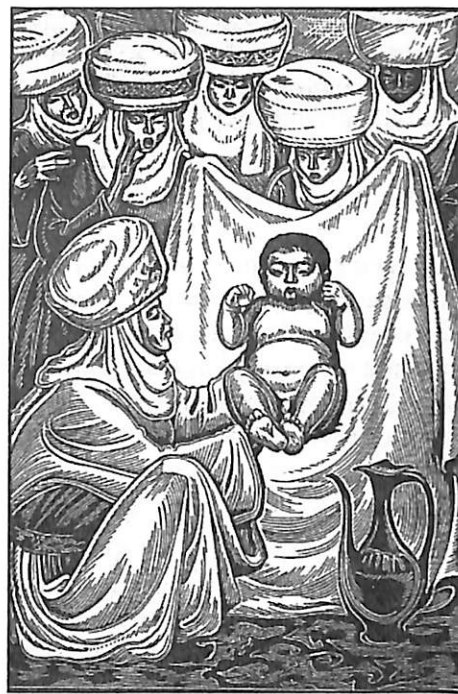
да балээ, бары да балээ” ж.б. Мындай макал-накылдардан улам кандай жыйынытыкка келүүгө болот?

Туура, ата бала тилейт, балага муктаж, балага зар. Бирок анын тилегени жогоруда айтылгандай жөнөкөй гана биологиялык жан эмес, жөн гана тукум улоочу эмес. Биринчи иретте, бала атанын руханиятынын уландысы болушу керек. Перзент тилеген ата ошол тилегине перзенттин жаркын келечеги, анын болочокто ким болору, кандай жан болору жөнүндөгү үмүтүн, таттуу кыялын кошо чөгөрөт. “Туяктын” төрөлгөнү, албетте, кучак жеткис кубаныч. Бирок анын туулганынан да турары баарынан маанилүү.

Кыргыз, түрк адамы үчүн бала деген нерсе баарынан мурда, мындайча айтканда, социалдык-нравалык категория. Мына ошондуктан жогорудагы бай Жакып өзүнүн муң-зарында жөн гана эненин этегинен түшчү “кызыл этти” эмес, келечектеги моралдык жанды, кунанын кууп минээр, кушун таптап салаар тукумду, долоно саптуу айбалтаны аштаар, тозгон журтту томсортпой баштаар уулду тилеп отурбайбы. Эгерде өйдөтөгү накылдарда айтылгандай, уул уйгак менен тең болсо, иттен илгери, кишиден кийин болсо, атанын наамын булгаса, “Ата баркын көтөрө албас барксыз” болсо, андай “туяктын” “эне боюна бүткөнүнөн бүтпөгөнү жакшы”. Демек, түрк калктарынын философиясында ушундай сакал-чачынды агарткан, өмүрүндү кыскарткан жетесиз, “ашка жүк, башка жүк” уулдуу болгондон көрө “какбаш”, “куубаш” атанып, дүйнөдөн так өткөн артык. Тарых, турмуш миң бир ирет далилдеген: жаман уулдун айынан атанын көкөлөтүп көтөргөн туусу жыгылган, үй-бүлөнүн тирөөчү кулаган, а түгүл бүтүндөй мамлекет кыйраган. V–IX кылымдарга таандык Орхон-Энесай таш эстеликтериндеги жазууларга байкоо салып көрөлүчү. Орхондогу Күл – Тегиндин эстелигиндеги Чоң жазууда ушул жазууну ташка чектирип жаздырган Билге каган VI кылымдын орто ченинде биринчи Чыгыш Түрк каганатын курган өзүнүн хан ата-бабалары Бумын менен Истеминин эрдиктрине, акылмандыгына көкүрөгү толо сыймыктанат да, бирок ошол даңктуу чоң аталарынын жаман чыгып калган тукумдары жана анын кесепети тууралуу мындайча малымат калтырган: «Андан кийин ... уулдары да кан болгон эле. Андан кийин иниси агасындай болбоду, уулдары канындай (атасындай) болбоду. ... Акылсыз каган отурган эле, буйругу да (насааты да) акылсыз жаман болгон эле. ... Түрк калкынын элдүүлүгүнүн, мамлекетинин биримдиги учуп

кетти, бузулуп калды» (Күл-Тегиндин эстелегиндеги Чон жазуудан). Бул жерде сөзбиринчи Чыгыш Түрк каганатынын кулашы жөнүндө болуп жатат. Билге каган каганаттын бузулуп, кулашынын себебин биринчи иретте, акылсыз, жаман уулдардын аталарындай боло албагандыгынан, ата наркын, ата салтын жолдой албагандыгынан, бабалардын калыс мыйзамдарын колдоно албагандыгынан көрөт. Мына ушинтип, «ата баркын көтөрө албас барксыз уулдун» бечелдиги, кесепети бир кезде атанын орноткон түркүгүн кулатып, түрк мамлекеттүүлүгүн, элдүүлүгүн, түрк биримдигин бүлүнтүптүр.

Ак таңдай акын Жеңижок бир ырында “уулун жаман болгон соң, уулум бар деп санабай, жата бер жалгыз жайында” деп жыйынтык чыгарып турат. Бул жерде кызыгы, ушул бүтүмдү “О дүйнө көздөй жол тартсам, ордумду басар уулум жок” деп арман кылып ырдап, бу дүйнөдөн тукумсуз өтүп бараткан Жеңижоктун өзү айтып отурат. Жаман уулун болгончо жалгыздыгың дурус, баланын жогу да балээ, жетесиз чыкса бары дагы балээ, – дейт Жеңижоктун логикасы. Демек, “Балам жок” деп зарланган армандуу Жеңижоктун балага карата чен-өлчөмү түпкүлүгүндө бөлөкчө. “Сөөлөтүндө шаңы жок, сөзүндө маани жок, кылганынын дайыны жок, же алып койгон зайбы жок”, түтүн чыккан көрүнгөн үйдөн тамак андып, айылда дардайып басып жүргөн, бекерпоз, намыссыз жаман тукум (“Үй-бүлө” ыры), же болбосо, мылтыктын түздүгүн сынаш үчүн адамды атып ойногон Ташыкулдун баласындай канкор, жалгыз уйлуу кедейдин музоосун тартып алган Сулайманкулдун уулундай ташбоор, карабашыл адамды ат байгеге сайган Токтоматтын баласындай түркөй (“Бай балдары” ырынан), наадан макулуктар Жеңижок үчүн бала катары саналбайт. Акындын көз карашында уул деген “**каттаса атанын кан жолу, кармаса он колу, сүйлөсө таңдайы, сүйүнсө маңдайы**”. Уул татыктуу болсо – ата өлбөйт. “Кымбат баалуу жакут таштай жакшы уул” (“Үй-бүлө” ырынан) – атанын өлбөстүгүнүн белгиси. “Өзүңдүн ордун жоголбойт, өнүп-өссө балдарың” (“Терме” ырынан). Демек, Жеңижоктун ою боюнча уулдун дүйнөгө келүү миссиясы жөнөкөй эмес, бийик, жогору. Ал дагы айталы, “дене бала” гана эмес, биринчи иретте, атанын асылнарктарын, салттарын татыктуу уланткан руханий бала болууга тийиш. “Туяктын” маңызы – рухта, *адеп-ыйманда, маданиятта.*

Баланын төрөлүү миссиясы жөнүндөгү Жеңижоктун философиясы байыркы Орхон-Энесай жазууларынын адептик-патриоттук даанышмандыгы менен үндөшүп турат.

Ошол эле Билге каган Күл-Тегин эстелигиндеги жазуунун баш жагында, жанагинтип Бумын, Истеми бабаларынын баркы, наркы, даңкы менен сыймыктанса, андан соң экинчи чыгыш түрк каганатын курган өз атасы Элтерис кагандын эрдиктерин мактангыч кылып даңазалайт. Анан атасынын өлгөндүгүн, ага арнап эстелик, балбал таштар тургузулгандыгын салтанаттап айтат да, мындан

кийин «атан өлсө, тайлак бар, комун жерге таштабайт» дегендей, атасынын тагына өзү отургандыгын аңгемелейт. «**Атам дүйнөдөн өткөндөн кийин мен кандыкка олтурдум**» (Билге каган эстелиги). Ал атасы Элтеристин жарык дүйнөгө келгендеги жана кан болгондогу миссиясын мындайча түшүнөт: «**Түрк элдин аты, даңкы жок болбосун (өчпөсүн) деп, каган атамды теңири көтөрдү**». Элтерис түрк элинин атын, даңкын өчүрбөй, өз миссиясын сыймык менен өтөдү. Ошон үчүн ысымы түбөлүк өчпөсүн деп, ага эстелик тургузулду. Эми уулу Билге каган болсо, өзүнүн милдетин атасы аркалаган ошол эле миссияны улантуудан көрөт. «**Түрк элдин аты, даңкы жок болбосун деп, өзүмдү теңири кандыкка отургузган эле. Иним Күл-Тегин менен сүйлөштүк, ата-бабабыз курган (түзгөн) элдин аты, даңкы жок болбосун**».

Билге каган өзүнүн уулдук милдетин ар намыс менен аткаргандыгын мындайча ташка чектирген: «**...Түрк эли үчүн түн уктабадым, күндүз отурбадым. Жылаңач (кийимсиз) элди**

тондуу (кийимдүү) кылдым, жарды элди бай кылдым. Аз элди көп кылдым. Мен мынча тырышкандык менен курганды башатабасам, түрк эли өлөт эле, жок болот эле. Түрк бектери жана эл муну ойлогула!» (Билге каган эстелигинен).

Дегеле, Түрк маданиятында Ата деген түшүнүктүн статусу өтө жогору. Уул үчүн Ата – тутуна турган тутка, ээрчий турган үлгү, кармана турган туу. Ата – жарыкка туулган туяктын өмүр-жашоосун, жүрүм-турумун, ишмердигин ченеп турган жогорку нравалык чен-өлчөм. Билге каган да өзүнүн Бумын, Истеми, Элтерис аталарынын образдарын дал ушундай нукта өрнөк катары кабыл алып, өзүнүн уулдук вазипасын атанын руханий-патриоттук жолун улантуудан көрүп, бул милдетин ар намыстуулук менен аткарып, “Туяк” деген ардактуу атка татыктуулугун далилдеп өткөн экен.

Билге каган өзүнүн уулдук милдетин атага кызмат кылуу озуйпасы менен гана чектебей, өз күч-кубатын бүтүндөй түрк элине арнап өмүр сүрүп, “туяктын” парзына кеңири масштабда караптыр. Уулдук милдетти мындай кеңири түшүнүү кыргыз калкынын “ата баласы болбосоң болбо, эл баласы бол” деген акылман макалы менен үндөшүп турат. Дал ушундай философиялык акыл-туюм Манас баатырга да мүнөздүү. Балтыр эти толуп, “канаты” жетилген чакта жаш баатыр Манас Алтайга сүрүлүп барган кыргыздардын арасында туруп мындай дейт: “Атым өчүп калбайбы, атамдан калган жеримди, Алтайдан калбай албасам, асыл кыргыз элимди, тебелетип бөтөнгө, кор кылып карап жатканча, туулбай туна чөгөйүн, тирүү жүрбөй өлөйүн, энеден неге туулдум,, эрлердин жолун кууймун.” Манас энеден туулууну, атанын конушуна ээ болуу, эл-жерим деп эрлердин жолун куу деп туюнат. Эгер мындай болбосо, бу жарыкка туулган туяктын атынын өчкөнү ошол, уулдун туулбай туна чөккөнү ошол, деп түшүнөт. Ушуга удаа VIII кылымда Энесай аймагындагы Алтын-Көл деген жерге кыргыз каганы Барсбекке тургузулган таш эстеликтеги жазууга да көңүл буруу артыкбаш болбос. Барсбектин эстелигиндеги жазуу мындай саптап менен башталат. Окуйлу:

«Он ай боюна көтөргөн эле мени энем! Элиме мени тууп берген эле энем» (Орхон Енисей тексттери, 171-бет). Айтмакчы, Алтын-Көлдөгү эзелки кыргыз элчиси Эрен Улугка арналган таш эстеликтеги жазуу да ушундай маанидеги сөздөр менен ачылат:

«Он ай көтөрдү энем.Уул туулдум» (ошондо, 172-бет). Барсбектин эстелигиндеги жогорку эки сап сүйлөмдүн экинчи бөлүгүнө назар салалы: «Элиме мени тууп берген эле энем». Жакшылап тигилсек, бул жерде бөтөнчө бир маани жатат. Баса, ошол эле Эрен Улугдун бейитиндеги ташта «уул туулдум» деп эркек болуп төрөлүү фактысына атайы басым коюлуп, сыймыктануу менен жазылып отурат. Демек, бул жерде, жакшылап байкасак, эне, уул баланы жөн эле «ыңаалатып», жарык дүйнөгө төрөп коюш үчүн он ай көтөрүп, омурткасы сыздабайт, эркек баланы эне бир үй-бүлөгө гана эмес, жамы тууган элине, калайык-журтуна төрөп берет, уул элдин перзенти, жамааттын табылгасы, ал омурткасы сыздап, он ай көтөргөн энесинин акысына, ак сүтүнө, атасынын багып-тиккен мээнетине элдин уулу болуп, калайык-калкынын керегине жараган атуулдук-азаматтык кызматы аркылуу гана татыктуу боло алат деген идея чөгүп жатат. Мындан улам «элиме мени тууп берген эле энем»,«уул туулдум» деген сөздөр бекеринен ташка чегилип жазылбагандыгын туюнсак болот. Уул туулуу, демек, эл үчүн туулуу, элге кызмат кылуу, элге кызмат кылуу-энеге, атага кызмат кылуу дегендикке жатат. Ушул духта Жусуп Баласагындын “Куттуу билиминде” да мындай накыл бар: “Эл ичинде бир макал бардыгы ырас, уулуна-ата абийири, ысмы мурас”. Демек, кыргыз-түрк жамаатында уул туулунун өзү эне-атанын бийик иштерге болгон наказы катары түшүнүлгөн. Журттун кызыкчылыгына багыттанган жамаатчыл ойлом кыргыз баласынын кан-жанына ушунчалык сиңген, атүгүл бешик терметип жаткан эне дагы перзентке моминтип ырдап турат:

Алдей-алдей ак бөпөм,

Ата-салтын уланткын,

Ардактап элиң кубанткын,

Баатыр болгун , эр болгун,

Кабылан болгун, шер болгун.

Дал ушундай «туякка» кеңири караган элдик философия Жакыптын да аң сезимине, кан-жанына астыртан сиңген. Ошондуктан баланын кайгысы жөнүндө ойлонуп жатып, ал аны менен кошо элдин көйгөйү тууралуу да тогус толгонуп турат. «Туяк» жөнүндө башына ой келсе, тууган эл жөнүндө ой да кошо келет. Жакыптын ички арман-зарынын тереңинде, эгер теңир боору

ооруп, жакшылыгын берип, перзенттүү болсом, ал туяк-тукумум конушума гана кожоюн болбой, айбалтаны аштоочу, калың журтту баштоочу, мекенинен ажыраган шордуу элиме арка-бел болуучу эрен болсо атаганат, мен үчүн да, эл үчүн да төрөлсө гана деген тымызын тилек бугуп жатат. Атанын мына ушундай жалгыз Жакышка гана эмес, жалпы жамаатка тирек болор туяк тууралуу тымызын тилеги, илгери үмүтү анын уктап жатып көргөн түшүнөн да туюлуп турат. Куубаш ата түшүндө «куйрук-башы жаркылдаган, куштан башка үнү бар, куудан аппак жүнү бар, чырымтал жүнү чык алтын, тумушугу болот тунжурдай, текөөрү болот темирдей, тырмагы болот канжардай, асмандагы канаттуулар айбатынан учалбаган, жердеги аяктуулар жылып чыгып кача албаган» керемет бир кушту кармап алып, жибектен боо тагып, багып алат.

Бул түштөн перзенттен көзү каткан Жакыптын психологиясы айкын көрүнүп турат. Анын бала жөнүндөгү ички кусасы, болгондо да татыктуу тукум тууралуу эңсөөсү ушунчалык деңиз, ал кусалык, жалындаган үмүт-тилек түшүндө кубулуп, таңыркаткан каймана образга айланып, шумдуктуу куш түрүндө көрүнүп отурат. Бул фантастикалык куш – Жакыптын атанын да, журттун да кулуну, эпосто айтылгандай «ажыдаардай айбаттуу, арстандай кайраттуу» туяк жөнүндөгү эңсөө-тилегинин түштө «материализацияланышы».

Акырты Жакыптын түшү чын чыгат. Алиги кереметтүү куш бала Манастын каймана түрүндөгү прообразы болуп чыгат. Дүйнөгө Манас төрөлөт. «Уулун жакшы болсо – өмүрүн узарат», «Жакшы бала – атанын сыймыгы», «Жакшы кыз – жакадагы кундуз, жакшы уул – көктөгү жылдыз» дегендей, бала Манас акылдуу чыгат. Ал жогордагы Билге каган сыяктуу эле атанын туягы катары өзүнүн парзын, жана айтылгандай, баатыр ата-бабаларынын патриоттук ишин улантуудан, чачылганды жыйноодон, үзүлгөндү улоодон, жоголгон жокту табуудан көрөт. Манас: «Атым өчүп калбайбы, атамдан калган жеримди, Алтайдан калбай албасам» – дейт. Ал жөн эле тирүү жан болуп, ичип-жеп, уктап-туруп мал багар бала болуп жашаганды каалабайт. Манас өзүнүн ата баласы катары жашоосунун маңызын өмүрүн улуу иштерге арноодон көрөт. Акыры Манас эр жетип, айбалтаны аштап, азган элди баштап, «Кулалы жыйып куш кылып, курама жыйып журт кылып», кыргыз мамлекеттүүлүгүн түзүп, атадан калган туяктын миссиясын өлбөс-өчпөс атак-даңк менен аткарат.

Жыйынтыктап айтканда, демек, биздин түрк элдерибиздин маданиятында, анын ичинде улуу «Манас» эпосунда тукум, бала, «туяк» жөнүндө өзүнчө бир концепция берилген. Бай Жакып айткандай, «дүйнөнүн ээси – бала». Бала – жашоодогу уламалуулуктун, өмүр кербенинин символу. Адамзат көчүнүн кыймылынын, диалектикасынын символу. Бардыгы балага келип такалат. Бала жок болсо жашоо соолуйт, коомдун көчү токтойт. Ал эми үй бүлөдө «туяк» туулбаса жеке бир атанын тукуму үзүлөт, муундар учугу уланбай өксүйт. Бул – айтып бүткүс трагедия. Опон үчүн тирүүлүктүн, жашоонун, өмүрдүн куну, куту – балада деп саналып отурат. Ал эми мындай куттан, кундан ажыроо коркунучу, алдыда турган бул өңдүү трагедияны сезүү, туюнуу жамаатта Жакыптын арманындай арманга алып келиши мыйзамченемдүү нерсе. Жакыптын арманы философиялык арман. Бүтүндөй бир концепцияны туйгузган арман. «Манаста» жарыкка төрөлгөн баланын, туяктын мааниси, дегеле коомдо адамдын өмүр-жашоосунун маңызы эмнеде деген социалдык – философиялык, моралдык суроо – маселе менен тыгыз байланышкан. Жакыптын арманы жана «Манастын» өзү жашоонун маңызы – адамдын өзүнөн жогору турган бир бийик элдик, гуманисттик мүдөө-идеяларга кызмат кылып күн көргөндүгүндө тургандыгын каңкуулап турат. «Манаста» баланын башынан кечире турган өмүр жашоосу дал ушул философиянын турнабайы аркылуу каралып, бийик адеп-ахлак таразасы менен өлчөнөт. Туулган «туяк» жер үстүндө кош аяктуу макулук, кыбыраган көрпөндө болуп эмес, айланасына жакшылыктын жарыгын чачкан нурпөндө болуп жашоого тийиш. Өз көмөчүнө күл тартып, кара башынын кызыкчылыгынан башканы билбеген Абыке, Көбөштөй, Көзкамандай пөндө болуп жашоонун жамаат үчүн маңызы, куну жана куту жок. Көзкамандай, Көбөштөй «туяктын» «эне боюна бүткөнүнөн бүтпөгөнү» артык дейт, «Манастын» логикасы.

Мына ушинтип, «Манаста» перзент аттуу «биологиялык жан» эл-жер, мекен, салт, мамлекет, рух деген чоң түшүнүктөр менен журулуштурулуп каралат. “Перзент энеден туулат, эл үчүн белин буунат”. Эпостун “туяк”, “бала” жөнүндөгү философиясы ушул элдик акылмандыктын нугунда турат.

Бүгүнкү жеке менчик институтуна сыйынган рынок заманында, турмушка коммерциялык-бухгалтериялык, пайдакечтик-эсепчил

жана муздак технократиялык мамиле баш көтөрүп, эл, мекен, журт кызыкчылыгы деген чоң түшүнүктөр урматталбай, чындык, акыйкат, ыйман аттуу ыйык нерселер тебеленип, роботчо ойлонгон маңкурттар арбып, үлүлчөсүнөн “кабыгынын” ичине кирип кеткен өзүмчүл, индивидуалист жандар көбөйүп, материалдык байлыктын культу өсүп, ун тапкан, пул тапкан балдар ардакталып, криминал “авторитеттер” барк күтүп, адеп-ахлак кризисинин арааны жүрүп турат. Эгерде ушундай бийик патриоттук мүдөөлөрдөн жана моралдык идеялардан ажыраган, күнүмдүктү гана ойлогон, улуттук стратегиялык багыты жок, жеке кызыкчылыктарды туу кылган тукум-туяктардын өзүмчүл ойлому жана жүрүм-туруму мындан ары карай чек билбей өсө бере турган болсо, кыргыз мамлекетинин руханий пайдубалы бара-бара урап түшүшү мүмкүн. Мына ушундай опурталдуу кыйын шарттарда улуу “Манасыбыздын” улут жашоосу үчүн фундаменталдык мүнөзгө ээ мекенчил, жамаатчыл, ыймандуу бала, тукум-туяк туурасындагы философиясын биз кайрадан кабыл алып, Манас атасындай “эл үчүн белин буунган” мекенчил патриотту калыптандыруу мүдөөсүн үй-бүлөдөн тарта коомдук мекемеге чейин бекем тутунуп, таалим-тарбия ишин системалуу жүргүзүүнү колго алуу бүгүн аба менен суудай зарыл.

Ошол ата баласы гана эмес, эл баласы боло турган баланы жамаатчыл, элчил, мекенчил кылып кандай усул-амалдар менен тарбиялоо, калыптандыруу керек? Мындай педагогикалык мүдөөгө кандай жолдор менен жетишүүгө болот? “Манастан” буга айкын-ачык жооп табылабы? Эмесе, кийинки сөздөр ушул педагогикалык маселелер жөнүндө болмокчу.

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

“МАНАСТЫН” ЭЛДИК ПЕДАГОГИКАСЫНЫН БАЛАНЫ ЭРКИН ТАРБИЯЛОО ДААНЫШМАНДЫГЫ

1. БАЛА МАНАС

Манастын бала катары өзгөчөлүгү – бул анын ашкере тентектиги. Анын адаттан тыш тентектиги эпосто мындай сүрөттөлөт:

Сегизге жашы келгенде,
Күйүп турган чок болду.
Мүлдө кыргыз ичинде,
Мындай тентек жок болду.

Манас өтө пассионардуу, көнүмүш алкакка сыйбаган бала. Бекеринен ал эпосто “күйүп турган чок болду” деп мүнөздөлүп жаткан жок. Чындыгында эле, Манас сырткы билек күчүнүн ашып-ташып тургандыгы менен гана эмес, ички жан болумушу жагынан да өрт болуп күйүп тургандыгы менен айырмаланат. Кандайдыр бир түшүнүксүз албуут күч ичинде удургуп, жан дүйнөсү негедир бороон-чапкынды эңсеп, түпкүрдөн булкунган туюк импульстар жанына тынчтык бербей баланы алдастатып жаткан жок деп кантип айта алабыз. Булчуңдарындагы табият берген тубаса күч-кубаты “көбүрүп-жабырып” ээликтирсе, экинчи жагынан ичинен удургуган күчтүү пассионардык энергия чабалактатып, бала Манас көп учурда өзүнө өзү ээ боло албай, “күр-шар” этип жарга урунуп, кайра артка окторулган жапайы толкунга окшойт. Терең карай келсек, Манастын баш бербеген тентектиги анын эссиздигинен же эркелигинен, же болбосо кандайдыр бир “криминалдык психикасынан” эмес, тескерисинче, кан тамырларында шакардай кайнаган, жан түпкүрүнөн тышты карай удургуп, октос берген

албуут энергиядан улам токтоно албаган ички күчүнөн болуп жаткандыгын байкайбыз. Бала Манас мунусун өзү да билбейт. Ичтеги “буркулдап кайнаган” күчтү, буулугуп-булкунган азоо кубатты, “күйүп турган чокту” “жүгөндөөгө” алы келбей, “бөрү кулак, жолборс төш” жаш бала көп учурда патриархалдык-көчмөндүк чөйрөнүн чийип койгон чийиндеринен чыгып (“Мазарды көрсө кыйыптыр, дубана көрсө уруптур”), илгертен салтка айланган нормалардын жана эрежелердин нугунда жашаганга көнгөн катардагы көрпөндөлөрдүн ушак-айыңынын предметине айланып кетип жатат (“Бай Жакыптын бул уулу, бир балакет кылат деп, калайык ушак кылыптыр”).

Ушундай жагдайда Манастын тарбиячыларынын алдында чоң түйшүк келип чыккандыгын түшүнүү кыйын эмес. Бирок, Манастын тарбиячыларынын ичинде бейбаш чыккан алп балага сүйүнүч менен караган бир адам бар. Ал - Акбалта.

Акбалта душмандардын карасанатайлыгынан эл-жеринен ажырап, бири Алтайга, бири каңгайга куулуп, туш-тушка чачырап кеткен бир боор калкынын күйтүн ойлогондо, ичкени ирим, жегени желим болуп ичинен кан өтүп, кыргыз кайрадан жыйналып, Ата конушуна ээ болоор, боштондукка жетээр күн бар бекен дегенде ак эткенден так этип, бул үмүт-тилек күндүзү оюнан, түндөсү түшүнөн кетпей, азаптуу атуулдук арман менен жашаган адам. (Акбалта сөзү бул экен: «Кечээ кылчайганды кырганда, чамгарагын талкалап, кара калмак киргенде, каяшпаяк бергендин, куйкасын бөлө тилгенде, мына ошондо өлгөнбүз, бул душмандын кордугун, так эки миң жолу көргөнбүз, артыңа колуң байланып, бери карай айдалып, чыккан күнү өлгөнбүз, өлгөн эмей эмне, өңгүрөп өксөп жүргөнбүз»). Акбалта Ата журтунан ажырап, чоочун бирөөлөргө күнкөр, кул болуп калууну ушинтип өлүмгө тете иш катары санап, кайгыда жүрөт. Мына ушундай шартта Жакыптын үй-бүлөсүндө алп мүнөздүү, пил мүчөлүү, «көрүнгөндү жуткудай, ажыдаар болсо туткудай» бөлөкчө түрү бар баланын төрөлүшүнөн Акбалта өзүнүн көрөгөч туюму менен кыргыз эли үчүн кандайдыр бир бөтөнчө жакшылык жышаандын келгендигинин белгисин сезип, жайытта жүргөн Жакыпка чаап жетип: «карыганда байбиче, кабылан тапты

сүйүнчү! Жоголоордо байбиче жолборс тапты сүйүнчү!», деп барбалаңдап, терисине батпайт. Ушул бала аман-эсен чоңойсо агарып таңыбыз атабы, жаркырап күнүбүз чыгабы деген үмүтү тутанып, Акбалта «киндик кесип, кир жууган, жерди табат экенбиз, паана берип жараткан, элди табат экенбиз» деп чечекейи чеч болот. Ушундан улам Акбалта мындай «ажыдаар болсо туткудай» баланы алды жакта күтүп турган калайык-калктын боштондугунун улуу мүдөөсүнүн, күрөшүнүн урматы үчүн «билбегенин билгизип, туйбаганын туйгузуп», астыртан асырап-сактап тарбиялоо жөнүндөгү чечимге бекийт. Акбалтанын бала Манаска оптимизм менен карап тургандыгынын бир орчундуу мотиви ушундай.

2. АКЫЛМАН АКБАЛТА АЛТАЙДА «КАБЫЛАНДЫ» КАНДАЙЧА ТАПТАГАН?

Акбалта деген ким? Алтайдагы кыргыздардын руханий лидери, бай Жакыптын үй-бүлө досу. Акбалтанын эпосто кандайча мүнөздөлгөнүнө көңүл буралы: «Абакең Балта ак жолтой, сүйлөгөнү жарыя, калың кыргыз ичинде, кадыры бийик карыя, билбегенди билгизген, билимдүү экен Акбалта, туйбаганды туйгузган туйгун экен Акбалта». Манас жанына кыргыздын кырк баласын жыйнап алып, калмак-кытай, манжуунун 80 баласына уруш салып, төбөлөрүн кандап, аларды аёосуз токмоктоп, тополоңун тоз кылып, айылын карай кууп, ээ-жаа бербей калайман салганда Жакыптын чыдамы түгөнүп, ачуусу чегинен чыгат. Манасты кармап алып, буурадай зиркилдеп, тилинен заар чачып, «бу тентектигинди койбосоң, түбүмө жетесиң» деп, буркан-шаркан түшөт. А түгүл күйүтүнө чыдабай туталанып, кадимкидей ыйлап («кайгыланып бай Жакып, үйүнө барып ыйлады»): «Бу баланды тый, катын», - деп байбичесине каарданып опурулат. Тентектигине териси тырышып, баласына ар качан «капаланып түктүйүп, каарын төгүп үксүйүп» турган Жакыптан айырмаланып, Акбалта Манаска жаркын маанай менен карайт.

Маселен, ал баланы «кабылан» деп атап отурат. Бул ал үчүн жөнөкөй гана көркөм эпитет эмес. Бала Манас Акбалта үчүн чынында эле адамдын кабыланы. Ал эми кабыланга күчүк кезинен

тумшугуна кемээч салып, төрт бутуна чынжыр байлап, темир торго камап баккан мамиле жарашабы? Кабылан эркин болгондо гана кабылан болуп өсүп, өзүнүн атын актай алат. Акбалта Манасты тарбиялоо процессинде балага түшүнө билүүнүн жогорку өрнөгүн көрсөтөт. Баланын ченемсиз тентектигинин, «чоң жиндилигинин» анын тышкы дагы ички дагы темир тартуулаган кабыландыкындай, арстандыкындай ашып-ташкан укмуштуу күчүнөн чыгып жаткандыгын терең туюнуп, Манастын жүрүм-турумуна эсепчил Жакыптын тартипти талап кылган бухгалтериясынын турнабайы аркылуу кароого болбостугун айкын-ачык сезип турат. Акылман карыя Манасты өзүнө өзүн таандык кылып, жайына койгондо гана, анын ички кудурет-таланты тоскоолдуксуз гүлдөй жайнап ачыларына жана кулунчакты улам жазалап, улам тизгинин кага берүү бала арстандын жан дүйнөсүн тутуктуруп, мизин кайтарып, кызарып ысып турган болот темирди муздак сууга малгандай шаабайын суутуп, ийрин жандырып, кайра чыр, чыргоо тентекке айланышына алып келерине өзүнүн сергек педагогикалык интуициясы аркылуу көзү жетип турат. Ошондуктан Акбалта «**Бул тентек Манас баланы, кыргыз бүткөн чогулуп, эркелетип көрөлү**» деп Жакыпка кайрылып, жаш Манас кандай болсо, дал ошондой кабыл алып, аны эркин өстүрүү идеясын жактырып отурат. Жактырып гана жөн болбой, бул ойду жүзөгө ашырууда активдүү позицияны ээлеп, баланы жазалап жабыркатып, жинкинин кууратуудан коргоп, «эркек бала шок болсун, мал багар уул болгончо, бар болгончо жок болсун», деп Жакыпка насыятын айтып, уулунун тентектигине сабырдуу кароого, өсүп бараткан чүрпөнү өксүтө турган катаалдыкка баруудан сак болууга чакырып, «туягынын» келечегине кең акыл менен кароого үндөйт. Кээде Жакыпты «жылкың менен жерге кир, балам малды чачаар деп, азыр болдуң макулук» деп тилдеп, Манастын шер бала экендигине, эселек эсен болсо, элине өйдөтө өбөк, ылдыйда желөк болоруна ишендирип, ачуулуу атаны жоошутуп, кайраттандырып, ойлондуруп («Малга ишенген оңобу, малың бала болобу? Абайлап Жакып кебимди ук, аталаш кыргыз эл кайда? Бизге белге таңуу уул ушул, Жакып, сенин чачылганың жыйналат, үзүлгөнүн уланат. Байкасаң бизге шер келди, ойлоп көрсөң сен

Жакып, бизге бир жакшылык тиер күн келди. Ок өтпөс тон кийгизип, ок жетпес ат мингизип, Манасты жоого сактап багалы»), жаш «туйгундун» эркин «чабыттап», жетилиши үчүн элеп-желеп болуп мээнет кылат. «**Мандайда баргек тынарым, балбылдап күйгөн чырагым!**», деп Акбалта Манасты өз баласынан артык көрөт. Патриот карыя үчүн Манас – кыргыз элинин үмүтү. Манас - калк азаттыгына бир келген кайталангыс мүмкүнчүлүк. Бул үмүттү өчүрүүгө, бул мүмкүнчүлүктү өткөрүп жиберүүгө түк акыбыз жок деген терең ишенимде. Калкынын мекенинен ажырап, кулчулукта калышын өлүмгө тете иш катары санап келген Акбалта («**Артыңа колуң байланып, бери карай айдалып, чыккан күнү өлгөнбүз, өлгөн эмей эмне, өңгүрөп өксөп жүргөнбүз**») Манастын өмүрүн элдин мындан аркы өмүрү катары эсептеп, «ушул Манас бала үчүн, ажал жетсе өлөлү», деп тобокелге салып, жаш «кабылан» үчүн – боштондуктун үмүтү үчүн тикесинен тик турат.

Акбалта балага карата өзүнүн тарбиячы катары мамилесин Манасты алдыда турган элдик боштондук күрөшкө даярдоо максатынан чыгып аныктайт. Акбалтанын кармаган тарбия туткасы – бул Манасты эркин тарбиялоо философиясы. Экинчи жагынан Акбалта мындай тарбия оңутун алууда бала Манастын өзүнүн сейрек кездешкен кайталангыс жекече өзгөчөлүгүнөн чыкпай койбогон.

Ошол кырдаалда өз элинин теңчилигин, азаттыгын талашып, калмак-кытайдын каардуу, кубаттуу империясы менен «азуулашууга» бир жагынан караңгыда көз тапкан гениалдуу, экинчи жагынан эч нерседен тайманбаган, «ажыдаар болсо туткудай, айбаты катуу, заары күч», кара башын тобокелге салган, өлөр-тирилерине карабай, түз качырып кол салган какжал шер гана жарай алат эле. Ошондой эрди Акбалта «күйүп турган чок болуп, мүлдө кыргыз ичинде, кара кытай, манжууда мындай тентек жок болуп» чыккан бай Жакыптын «Чоң жиндисинен» көрүп турат. (12-жаштагы Манастын калмактын Канжарколун жана кыргызды кыйратам деп келген Кочку баатырын тайманбай талкалагандыгын эске түшүрөлү). Ошондуктан Акбалта Манастын эркин өсүп

кандан-бектен кайра тартпас, жалтанбас баатыр болуп чоңоюшуна өзгөчө куштар.

Акбалта бала Манастын тулкусундагы азоо күч-кубат бара, бара акыл менен айкалышарына ишенет. Анын «бул тентек бала оңолот» деп Жакыпка айтканы бекеринен эмес. Маселен, Манас сегиз жашында «кыргыз» деп ураан чакырып, өздөрү келип катылган кара кытай, манжуунун 80 баласына өйдөкүчүлөп ылаачындай тийип, кол салат. («Ушинтип Манас бакырып, кыргыздап ураан чакырып»). Каргадайынан «кыргыз» деп ураан чакырып чыгып жатканынан эле, анын улуулардын тарых жагдайынан берген таалиминин маани жайын чапчак кабылдагандыгы, бала болсо да өзүн өз элинин мүчөсү катары андоого үлгүргөндүгү, демек, тентек Манас дээринде чоң зээнге, ажайып акыл жөндөмүнө ээ экендиги, бара бара өзүн өзү эстүүлүктүн нугунда жөнгө салууга жөндөмдүү экендиги айкындалып турат. Тарбиячы Акбалта Манастын жаратылышы, акылы башкача түзүлгөндүгүн таанып, анын балалык өзгөчөлүгүн чын жүрөгүнөн урматтап, Жакыптын уулунун тентектигине даанышмандык бийиктиктен кечиримдүүлүк менен, мурутуна жылмаюу менен карады. Акбалта аксакал Манасты тарбиялоо процессинде балага түшүнө билүүнүн жогорку өрнөгүн көрсөтөт.

Энесинен ажайып төрөлгөн баланын жалындаган табиятын зордобой, балалыгын кордобой эркин өстүрүүнүн камын күн-түндөп көрдү. Акбалта тарбиячыны тааныш үчүн ыр саптардын ары тереинде жаткан поддексттердин ишарасын сезе билүү кажет. Акбалтанын мындай гуманисттик акылман педагогикасы терең урматтоого жана өрнөк алууга татыктуу.

3. ЧЫЙЫРДЫ ЭНЕ “КАРА АЛА БАРЧЫНДЫН” КАНАТЫН КАНТИП ЖЕТИЛТКЕН?

Чыйырды эне менен Акбалта карыя өздөрүнүн жан түзүлүшү жана баш түзүлүшү жагынан башкача адамдар.

Акбалтанын күч – аракетин, ой пикирин, демилгесин, алысты чапчыган акыл - эсин Чыйырды эне коштойт жана колдойт.

Эпосто бала, тукум, «туяк» деген нерсе эл-жер, мекен, журт алдындагы парз деген чоң түшүнүктөр менен жуурулуштурулуп каралат. «Манас» дастанынын гана эмес, изилдей келсек, дегеле кыргыз элинин инсан концепциясы кыргыз акылмандыгынын «Өз камын ойлогон өспөйт, эл камын ойлогон көктөйт», «Элинен безген эр оңбос, көлүнөн безген каз оңбос», «Элден безген эр эмес», «Ата баласы болбосоң болбо, эл баласы бол», «Эр жигит эл четинде, жоо бетинде» деген өңдүү жашоо тажрыйбасынан жаралып, кылымдардын кыйырын баскан философиясынан агып чыгат. Көчмөндүк жамааттын чордонунда туулуп-өскөн, аны менен каны-жаны бир Чыйырды да, терең байкасаң, кенедей кезинен дал ушундай көз караш, рух салтында тарбияланган. Чыйырды эне баласы Манаска мына ушундай өзүнүн канына кичинесинен сиңип калган рух көз караш дөөлөтүнүн жетегинде карайт. Анын баласына мээримин төгүп: «сөзү таттуу балдайым, сөөлөтү сонун айдайым, эрик үчүн, эл үчүн, ылаачындай талбагын, көк жал Манас сени мен, күрөш үчүн атадым» деп отурганы бекер жерден чыгып жаткан жок. Ушул жерден улуу педагог А.С.Макаренкоунун «эгерде алдыда көздөлгөн максатты ачык-айкын түшүнүп туюнуу болбосо, анда эч кандай тарбия ишмердиги мүмкүн эмес» деген ою эске келет. Чыйырды эне өзүнүн колундагы чүрпөсүн тарбиялоонун максатын ачык-айкын түшүнөт («Көк жал Манас сени мен, күрөш үчүн атадым»). Чыйырды эненин тарбиячылык мүдөөсү – уулун калк үчүн, эл үчүн өстүрүү. Бул патриоттук тарбия максаты кыргыз эли туш болгон азыркы кыйын кырдаалдан улам өтө курчуган. Кытай, калмактын кызылдай кыйноосун өз көзү менен көрүп, башынан өткөрүп ичинен эрдин кесе тиштеп турган Чыйырды, ар кай жерде андаалап калган кыргыздын кайрадан тирилип баш кошуу, көз карандылыктан кутулуу муктаждыгын, кулчулуктун курутуучу шартында бир тууган калкынын жоголуп кетүү коркунучун Акбалта сыяктуу эле абыдан курч сезип, кылдат туюп, бирок эрктүүлүккө, боштондукка кантип жетиштин амалын таппай, тымызын ичинен сыздап, туюктан жылчык издеп турган патриот, кеменгер аялдардын бири эле. Ошондой жагдайда капысынан боюна бүтүп, эркек бала төрөгөндө, перзентинин эмчегин кан чыгара соргонунан эле Чыйырды өзүнүн энелик жүрөгү менен абышкасы экөөнүн бактысы үчүн да, калкынын жакшылыгы үчүн да бир шер келгенин туюп, үмүтү дүрт этип жанып («баласын альп болукшуп, байбичеси толукшуп, олтурган экен сүйүнүп»), кучактап отурган кулунун айбалтаны ашташ үчүн, азган

журтту башташ үчүн торолтуу, чоңойтуу жөнүндөгү улуу максатты ичинен көңүлүнө түйүнчүктөй түйгөн. Чыйырды алп баласынын бөлөкчөлүгүн, өзүнчөлүгүн көрүп турат. Кичинесинен бозүйдүн ичине туурга отургузулуп, тогомо кийгизилип багылган, тапталган бүркүттүн балапаны чыныгы бүркүт боло алабы? Томого ар дайым тоскоолдук кылып, кендирди кесип турар. Баласы Манас Чыйырды үчүн – бүркүт. Эне кулунун: **«Калкайган тоого токтобос, кара ала барчын Манасым!»** - деп эркелетип жатпайбы. Манас – кара ала барчынды, бүркүттү эркин коё берүү керек. Чыйырдынын кызыл чок болуп күйүп турган өрт баланын жаратылышына жараштыра тапкан тарбия амалы ушундай. Бул жагынан Чыйырды Акбалта менен пикирлеш, максатташ, тилектеш. Ошон үчүн Чыйырды Акбалта менен бирдикте Манасты ар дайым ар кандай өчүрүп-өксүтүүчү, кемирип кесүүчү тартип чараларынан, тарбия «томоголорунан» коргоп, канаттуунун кагуусунан, тумшуктуунун чокушунан, туяктуунун тебишинен сактап, «Кара ала барчындын» эркиндигине кымбат мүлк катары карап турат. Ал Манастын тентектиги түпкүлүгүндө «телибайдын тентектиги» эмес экендигин, ичтеги жанар тоодой күчтүн булкунуп, баланы чайпалтып, нугунан чыгарып жаткандыгын жакшы туюнат. Ал жакыпчылап уулунун тентектигинен трагедия жасабайт. «Бул балаңды тый катын» дегенине моюн толгоп, кайра Жакыпка: **«уулум тентек чыкты деп, абышкам, мынча муңайба, кайгырбагын малыңа, кайрат бергин балаңа, аман болсо Манасың, атамдан калган мурас деп, Кең-Кол, Талас жер табат, айланып кыргыз эл табат»**, - деп жубайлык акыл-кеңешин айтып, «кара ала барчындын» канатын кайыруунун ордуна, кайра ага кайрат берүүгө чалын шыктандыруунун аракетин кылат. «Тентек уулу Манасы, тегеле көзүнө жаман көрүнүп» турган атасын болочокту көрө билүүгө чакырат. Кээде Жакып уулуң «кайнатмак болду шорумду, чечтирмек болду тонумду», деп жер тепкилеп бейжайланганда, Чыйырды «оорсуп калган экенсиң, сен эми өлгөндө көргөн баланды», деп абышкасына булкулдап («бөдөнөдөй кайран көз, бөлөк-бөлөк жаш кетти, карагаттай кайран көз, камчы бою жаш кетти»), тентек Манасты көз жашы менен да коргоп чыгат. Чыйырды эне Бектур Исаков жазгандай «баланы суу жүрөк, коркок, жалтак кылып, жүрөгүн түшүрүп, мээсин чагып өстүрүүдөн, момун жоош кылып тарбиялоодон» аябай чочуп турат. Анын акылман натурасы мындай «педагогикага» түп тамырынан жат. Ал Акбалта сыяктуу эле эл-жерин душмандардан коргой турган «эркек бала шок болсун, мал

багар уул болгончо, бар болгончо жок болсун» деген ишенимде.

Анткени менен акылдуу эне баланын ою менен болуп, баш көзсүз ээн-жайкын коюунун өзү, бир жагынан аны акыры «башы жок бака, көзү жок көгөн» кылып, тентектиктин бара, бара терс жүрүм-турумга өсүп чыгышына алып келүү мүмкүндүгүн ичинен ойлоп, санаа чекпей койгон жок. Эненин кээде «уулуң тентек чыгыптыр, эми эмне айла кылабыз?! – деп тынчсызданганы бекеринен эмес. Бирок Чыйырды Акбалта карыя өңдүү эле ажайып төрөлгөн баласынын адаттан тыш зээндүүлүгүнө, дээриндеги оргуштаган акыл-эс көрөнгөсүнө ичинен эсеп кылат жана акырындап элдик эрежелердин жолунда Манастын өзүн өзү жөнгө салуу мүмкүнчүлүгүнө үмүт этет. Бул үчүн баланы ээн жайкын эле коюп, ошо менен эле чектелбей, ага акыл-эстүү нукта багыт берүүнүн керекчилигин да байбиче сезип турат. Бирок Чыйырдынын педагогикалык акылмандуулугу ушунда, ал ошол адамдын адам болушуна көмөк бере турган тарбиялык багыттардын күчтөп таңууланбай кургак сөз түрүндө, же болбосо тышкы катуу талап кейпинде тартууланбай, суу билинбей тамырга сиңип, чөптү өстүргөн сыяктуу балага табигый жетишинин артыкчылыгын көкүрөк-көөдөнү менен туюп турат. Маселен, Чыйырды уулун кагып-силкип маңдайына күчтөп отургузуп, мына мобуну ук деп буюрбай эле, оокат-тиричилигин кылып атып эле, тентегине бир кезде кыргыз ичинде Манас деген бала төрөлөт деген төлгөчүлөрдүн божомолуна ишенип, кытайлардын кыргыз аялдарынын ичин жарып, жатындан кызыл эт балдарды алып, тышка ыргытышкандыгын божурап кеп салып берет. Бул коркунучтуу аңгеме акылы туткак, сезимтал баланын аң сезимине жана жан дүйнөсүнө катуу таасир берип, Манаста аёо дегенди билбеген таш жүрөк мыкаачылыкка карата антипатияны өзүнөн өзү эле жаратып таштайт. Он эки жашар Манастын «күрдөөлдүү башым барында, күлүгүм кантип берейин, күчөгөн экен бул калмак, мен бир күрпүлдөшүп көрөйүн» деген чечимге келип жатышын мына ушундай зордукчул жол менен эмес, астыртан тартууланган таалим-тарбиянын түшүмү десек болот. Чыйырдынын тарбиясынын күчү - анын эң оболу Манастын акыл-эсин, намысы ойготуп, уятын козгоп, аларга дем, шык берүү аркылуу тентекти тетик кылууга эсептелгендигинде. Энеси дайыма баласын көтөрмөлөп **«кайраты ашкан жолборссун, кайнап турган бозосун»** деген сыяктуу сөздөрдү айтып, кайрат берип, ага психологиялык жагымдуу маанай тартуулап турат. Чыйырды үчүн уулу Манастын бирөөлөрдүн тыштан

түрткүлөөсү менен жүрүп-турганы эмес, өз эс-акылы менен өзүн-өзү тескеп, өзүн-өзү адам кылууга далалаттанганы кымбат сыяктуу. Манастын апасынын мына ушундай тарбиячылык өзгөчө касиетин байкап, эл мугалими Бектур Исаков ал жөнүндө төмөндөгүдөй деп туура жазган: «Кыргыз педагогикасынын кан жолун баштоочу каарман – Чыйырды. Чыйырды - улутубуздун өз кыртышында жаралган, элдик педагогиканын туусун көкөлөтө көтөргөн инсан. Ошол эле учурда аны кыргыз педагогикасынын Умай энеси деп баалоо да аша чапкандык болбойт».

Жыйынтыктаганда, Чыйырды менен Акбалтанын мээримдүү жана зордукчул эмес (ненасилие) тарбия акылмандыгы, башкача айтканда, экөөнүн баланын кайталангыс жаратылышын кылдат түшүнүп турган жана аны эркин өстүрүүнүн зарылдыгын сергек туюна билген көрөгөчтүгү Манастын инсан жана баатыр катары калыптанышында орчундуу роль ойногондугу көрүнөт. Чыйырды энени тубаса акылман элдик педагог десек жаңылышпайбыз. Алтай жергесинен калмак-манжуунун каардуу Кочку баатырын жеңген жаш Манасты өз көзү менен көргөн кытайдын Тагылык аттуу тыңчысы Бээжиндеги падышасына кыргыздын жаш баатырынын көрүнүшүн төмөндөгүчө сүрөттөп берет:

«Улук экен, шер экен,
Уйпаланган буруттун,
Уулу Манас эр экен.
Манастын түрүн карасаң,
Кынсыз кылыч байланган,
Кайра жаачу булуттай,
Каар жүзүнө айланган.
Мунун жүргөнүнөн чаң чыгат,
Добушунан жан чыгат».

Эгерде кокус Акбалта менен Чыйырды да Жакып менен бир ой-пикирде болуп, туш-тушунан тыйып, чогулуп кысмакка ала беришсе, балким бала Манастын да ичинде алоолоп күйүп турган жалыны өчүп, ал жүрө-жүрө буураныкындай булчуң күчүнө карабай калмактан жалтанчаак, кытайдан коркончоок, атасы сыяктуу сагызгандай сак, эсепчил, стандарттуу жан болуп калат беле. Бирок тилекке жараша, Акбалта менен Чыйырдынын акылман акыл-эсине жана жан-жаратылышына, дагы айталы, мындай тарбия усулу жат болучу.

Манастын эмелеки Тагылык сүрөттөгөндөй жалтанбаган түрү

жана «жүргөнүнөн чаң чыккан, добушунан жан чыккан» мүнөзү Чыйырды менен Акбалтанын баланын жалындап күйгөн жан болумушун жабыр тарттырбаган, тентектигин тебелеп-тепсебей, астыртан акыл-эсин бүчүрлөнткөн, «кабыланды» кабылан бойдон бүркүттү бүркүт бойдон өстүргөн гумандуу эркин тарбиясынын натыйжасы. Алар баланын ичиндеги отун өчүрмөк тургай, кайра факель сыяктуу алоолонтуп жандырышкан экен.

Айтмакчы, Акбалта менен Чыйырдынын таалимчинин үлгүсү дүйнөлүк гуманисттик педагогиканын улуу идеяларын эске түшүрүүгө түртпөй койбойт. Илгерки Европалык залкар педагог-ойчулдар таалим-тарбия ишиндеги казёнщинага, колу-бутту кенен сундурбаган ар кандай директивалык көрсөтмөлөргө, чүрпөнү чүңчүтүп, кысмакка алган авторитардык-рецептуралык педагогикага дайыма каршы чыгышып, кичинекей адамдын МЕНин урматтоону, баланы балалыгынан ажыратпоону, баланын бала болууга укугун моюнга алууну, анын табияты менен эсептешип, ага мүмкүн болушунча көбүрөөк эркиндик берип тарбиялоону насыятташып, жеткинчектин тула-боюнда бутуп жаткан мүмкүнчүлүктөрдүн «канат-бутагын» кенен жайып ачылышына шарт түзүүнүн зарылдыгын тастыктап келишкен. Улуу ойчулдарга таазим кылып жатып, башыбызга момундай бир ой келет. Идея туптуура жана улуу. Бирок ушундай улуу гуманисттик педагогикалык философия жалаң эле Европанын табылгасы беле? Биздин оюбузча жок. Мындай педагогикалык гуманизмдин түпкү тамыры батыш менен чыгыштын элдик педагогикасында жатат дээр элек. Акбалта менен Чыйырдынын эркин тарбия философиясы гумандуу педагогиканын башаты алда качан эле «Манастан» башталгандыгын күбөлөйт.

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ

БАЛА МАНАСТЫН АДАМ КАТАРЫ ЖЕТИЛИШИНДЕ, ЖАРАН КАТАРЫ ТОТУГУШУНДА ЭЛДИК ТАРБИЯНЫН РОЛУ

1. ЭРТЕЛЕП ОЙЛОНГОН, ЭРТЕҢКИСИНЕ ОЙГОНГОН БАЛА БААТЫР (АКЫЛ ТАРБИЯСЫ)

Немистин улуу ойчулу Гётенин “Ойлонуу, ой жүгүртүү – бул эң татаал эмгек” деген сөзү бар. Ал эми В.А.Сухомлинскийдин “Айрым тарбиячылардын эмгекке, эмгек тарбиясына примитивдүү карашкандыгы таңгалдырат. Кээ бирөөлөр адам колуна күрөк-кетменди же шыпыргыны алган жерден эмгек башталат деп ойлошот. Эмгек деген – бул күрөк же соко гана эмес, ал – ойлонуу-толгонуу, акыл жүгүртүү дагы (В.А.Сухомлинский. Как воспитать настоящего человека – Москва, Наука, 1990, 97-бет) деген сөзүн да эске түшүргөнүбүз ылайык. Ушул ойлорду ээрчий айтсак, кыргыздын элдик педагогикасы да баланын жаштайынан ойлонуусуна, толгонуусуна, ой жүгүртүүсүнө назар буруп, кулунчактын сергек, зирек, жөнтөк, акыл жагынан тетик болушун көңүл чордонунда кармаган.

Эпостун сюжетинен жана көркөм тексттеринен Манастын акыл-эси бала күнүнөн тартып өмүрүнүн акырына чейин тынымсыз изденүүдө, ар дайым бийик чыңалуу абалында болгондугу айкын туюлуп турат. Кыргызды бир кезде кыргызга учураткан, азыр болсо Анжиянда тактыда отурган кытайлык Алоокеге каршы аттанардын алдында Манастын абал-жагдайы бул: “**Жаны калбай аянып, жатпай чыкты үч күнү, жалаң кылыч таянып, чыканак жерге салбады, чырма этип уйку албады**”. Мына ушинтип, Манас кылычын таянып, үч күн, үч түн уктабай тирмийип ойлонуп, башын катырып, саргарып санаа чегип, тогуз толгонуп, өзүн өзү

кыйноого салган. Бала Манас эпосто “Пендеден артык туулган”, “баш териси, турпаты башка” делип мүнөздөлөт. Ошол табиятынан өзгөчө артык жаралган, “турпаты башка”, оргуштаган акыл жөндөмү менен Манас кулунчак кезинен эле алдыга суроо коюп, собол таштап, жооп издөөгө, жашоо-турмуш маселелерин талдап-талкуулоого ык алып, тарбиячылардын берген багытын чап кармап, зарыл коомдук-турмуштук түшүнүктөрдү бат кабылдап, тез түшүнүп, терендеги себептерди, тамырларды аңтарганга, алысты чапчып акыл тегереткенге адат алган. Бекеринен “**Хан Жакып айтып болгону, кайышып бала толгонду**” делип эпосто айтылып жаткан жок. “**Ай, атаке, деп айтат, абалында кол салып, сизди келип камалап, урган калмак турбайбы**”. Кулунчак Манастын оозунан чыккан ушул сөздөр, койгон суроосу, атасынын айткан тарых сабактарын анын жөн гана пассивдүү кабылдап отурбагандыгын, тескерисинче, ынтаалуу, активдүү кабылдагандыгын, жаш Манастын баш мээси кыймылдап, ичинде ойлонуу, толгонуу түйшүгү жүрүп, тарбиялануучуда субъективдүүлүктүн өсүш алып жаткандыгын астыртан күбөлөп берет. Бала Манас калмак-кытайды “**зордукчу**” деп аныктайт. Мунун өзү Манастын акылында талдоо, баа берүү, этикалык ой толгоо процесстеринин жүрүп жаткандыгынын айгинеси. “**Калмактан коркуп калтырап, кытайдан коркуп кылтылдап, жүрсөм кудай урбайбы**” деген сөздөрүнөн Манастын жигиттик, патриоттук ар-намыс сыяктуу чоң түшүнүктөрдүн айланасында талыкпай ой чуркатып отуруп, баскынчы душманга каршы жалтанбай күрөшүү жөнүндөгү чечимге бекигендиги ачыкка чыгып турат. Ал эми “**куу дүйнөнүн түбүнө, куусаң кантип жетесиң**” деген сөздөр акылгөй жаш баатырдын күн тартибинде турган патриоттук маселелер жөнүндө гана эмес, бу тирүүлүктүн дайымкы, түбөлүктүү көйгөйлөрү тууралуу да далай жолу ойго чөмүлүп, акыл азабын тарткандыгын байкатып жатат. Бул дүйнөнү “**куу дүйнө**” деп атаганы Манастын философчосунан да ойлонуп-толгонгондугуна айгак болот.

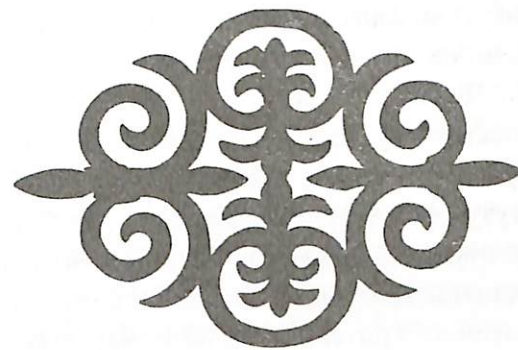
Тарбия ишинде тарбиялануучунун тарбиячынын айтканын айткандай, дегенин дегендей шектенбей кабыл алып, автомат сыяктуу эске сактап, кайра аны кандай үйрөтсө, ошондой кылып

кайталоосу маанилүү эмес, тескерисинче, дагы айталы, тарбиялануучунун өзүнүн мээси менен ойлонуп, башын катырып, өз акыл мээнети менен аракеттенгени эң маанилүү, эң баалуу. Улуу педагог Лев Толстой минтип сүйлөп турат: **“Знания только тогда знания, когда они добываются усилиями собственной мысли, а не памятью”**. Тарбиячынын насааттап үйрөтүп жаткан нерселерин тарбиялануучу өз ой «тегирменине» салып, акыл «жаргылчагына» тартып, жүрөгүнөн өткөрүп түшүнүп-туюнганы аба менен суудай зарыл. Инсан -личность ушундай жол менен түзүлөт.

Жыйынтыктап айтканда, Манастын аң-сезиминде жана рухунда тынчтык, магдыроо деген болгон эмес. **“Энеден сүт ич, акылмандан акыл ич”** деген макалды эске түшүрөлү. Бул жерде акылдуунун айтканын жөн эле үйрөнбөй, ич деп жатат. “Ич” деген каймана сөздүн мааниси акылмандын насыятын өз тажрыйба менен текшерип, жүрөгүндөн өткөрүп, өз акыл “тегирменине” салып, менчик мүлкүнө айландыр, ошондо осуят сүт ичкендей болуп рухуна сиңет, жүрөк-жүлүнүнө жетет деген логиканы билдирет. Манас өзүнүн Жакып, Чыйырды, Акбалта, Ошпур сыяктуу алгачкы тарбиячыларынын ойготкон, багыттаган, жол көрсөткөн кеп-сөздөрүн, өрнөктөрүн, мисалдарын өз акыл “жаргылчагына” тартып, “ичип”, рухуна, аң сезимине сиңирген. Кошой, Бакай өндүү устаттарынын берген акыл “дандарын” өз “тиши” менен “чайнап” аш кылып отурган. Манас ушундай жол менен Манас болгон. Манас өзүнүн акыл мээнети менен өзүн өзү тарбиялап, өз инсанын өзү түзгөн, өз тагдырын өзү жараткан десек жаңылышпайбыз.

Азыркы күндөгү интернеттен алынган даяр маалыматтарды эске түйгөнүнө компойгон “билерман” жаштарга, калькулятордун чыгарып берген эсебине таянган, өз ой жүгүртүүсү жок, белен шаблондор, моделдер, стандарттар менен жашаган “компьютер баштуу” (Мухтар Шаханов) тукумдарга, өз пикири жок зэрчиге эмес, Ташматтарга Манас атанын өзүнүн күндүр-түндүр тынбаган жекече акыл-ой мээнети менен өзүн инсан кылып жараткан өрнөгү табылгыс таалим дээр элек. Дене-бойдогу алп күч-кубаттын гана ээси эмес, акыл мээнетинин да баатыры – Манастын образын бүгүнкү тарбиянын таянычы катары таанышыбыз абзел. Тыштан көрсөтүлгөн педагогикалык таасирлерди айтпаган күндө да, адам баласы биринчи иретте, өзүн өзү тарбиялоосу, өзүнүн

индивидуалдуу ойломун иштеп чыгуусу аркылуу гана адам болот, личность катары түзүлө, жарала алат. Буга улуу Манастын мисалы күбө.

2. МАНАС ОКУГАН “АЛИППЕ” ЖЕ БАЛАДА ТАРЫХЫЙ ЭСТУТУМДУ ТҮПТӨӨ

Эстутум, тагыраак айтканда, тарыхый эстутум дегеле жарык дүйнөдө адамды айбандан айырмалап турган, адамдын адам экенин таанытып турган эн тамга. Эстутумсуз - адам жок, адамдын коому да жок. Адам өзү социалдык тарыхтын туундусу. Тарых менен тагдырлаш, ата-бабалары менен киндиги туташ экендигин киши эстутум аркылуу тааныйт. Эстутум аркылуу тарыхтын кербен көчүнүн жолунда, муундар аралык өтмө-катыштыктын тутумунда өзүнүн ордун, ким экендигин, милдети кайсы экендигин андап билет, бүгүнкүсүнө жана келечегине баам салат. Эстутум даанасын айтканда, адам баласынын жашоосунун формасы жана өзүн-өзү сактоосунун органы. Эстутум коомдогу уламалуулуктун (преемственность) ар дайым тынымсыз иштеген жана күн-түн чыңалууда турган механизми. Манас доорундагы кыргыз социуму тарыхый эстутумдун ушундай түрдөгү улуу маңызын көкүрөк-көөдөнү менен туйбай, даанышман акылы менен андабай койбогон. Көчмөндөр цивилизациясында кишинин эстутуму анын адам жана атуул экендигинин критерийи катары каралган. Кишинин жети атасын билгендиги анын жамааттын мүчөсү болууга татыктуулугунун көрсөткүчү болгон. Ал эми жети атасын билбеген пенде кыргызда “Түбүн тааныбаган түпсүз кул” аталып, башы кара, буту айры макулук катары саналган, шылдыңдоонун жана келекелөөнүн объектисине айланган.

Өтүмүш тарых кийинки замандардагыдай летописерде, китептерде сакталбагандыктан, кыргыз көчмөн коомунда тукумдардын тарыхый акыл-эсин оозеки сөз менен түптөө озуйпасынын өтө актуалдашып, алдыңкы планга чыгып келишин шарттаган. Мындай жагдайдын өзү тарбия иши жаатында чүрпөгө, “туякка” биринчи иретте, урук-тукумун, тегин таанытуу, тарыхты, өтүмүштү таалимдөө усулунун активдүү аракетте турушуна алып келген. Мына ошондуктан “Манас” дастанында да бала Манастын

социалдашуу процессинде тарыхты таанытуу усулунун биринчилерден болуп кызматка чегилишин мыйзамченемдүү нерсе катары кабылдайбыз.

Бай Жакып зарлап жүрүп тапкан чүрпөсү Манасты мандайына отургузуп алып, моминтип саймедиреп турат: “Чоң атаң аты Ногой деп, каратып турду Кашкарды, Кара-Шаарга жеткенче, хан атаң Ногой башкарды, балам, бабаң Ногой тушунда, согушкандар сойлогон, лоп жакасын жердеген, ойротко намыс бербеген”. Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы Жакыптын бул аңгемеси Ашым Жакыпбековдун “Теңири Манас” романында мындайча терендетилип берилет: “Оо, балам, Тенириң-Көк, тегин-Кыргыз, жолдошуң-Күн, тирегин-Кара-Жер, өмүрүң-Суу, демиң-От, жандоочуң-Көкжал бөрү, колдоочуң-Кыдыр!...-деп эргиген Жакып, илгертен берки ата-бабасы эсине түшүп, узун сабак, улуу сөзгө кирди. Ушу Манаска чейин кыргыздан отуз эки ата өтүп, Улуу Тоого киндиктеш өсүп, Ай Талаанын эрке кулуну болуп куюндап жашап, эзелтен ээлеген жери Күн жүрүш тарабы Эренге жетип, Түн жүрүш тарабы Энесай бойлоп, Миңсуу аралап, Күн батышы Орол тоону кыркалап, Күн чыгышы Тебиттен Манжууга чектешип, ушул орто кыргыз Тегинен бери карай Ата конуш, Ата Мекен болуп, Жетеден Жотого мурас өтүп, кең аймак бирде уч-кыйыры узарып-кеңейип, бирде шириге каткан баштай болуп куурулуп, душманга басылып, анда Ажолор Мекен жерин талашып, басып келген кас менен алпурушуп, Бабалар айыгышып күрөшүп, Аталар кан төгүшүп кармашып, Балага мурас калган Ата Мекен ушул экенин айтып отурду Жакып Манаска...Түпкү атасы Каракан, Каракандан Огузкан, Огузкандан Аланча кан, Аланчадан Байгур менен Уйгур, Байгурдан Бабыр, Бабырдан Түбөй, Түбөйдөн Көгөй, Көгөйдөн Ногой, Ногойдон Орозду чоң атасы, Орозду чоң атасынан Жакып өз атасы, Жакып атасынан Манас өзү туулуп турганын айтып отурду Жакып Манаска... Ушу саналган аталарынын бардыгы эл намысын коргоп, Жер намысын көздөп, бирде эл-жерин каска

чаптырып, бирде арааны келип, намысы колго тийип, кас душмандын Ордосунун төбөсүндө Көк асабасын сайып, эшик алдындагы мамысына аргымагын байлап келген. Кечээ Орозду баатырдан он бала жаш калып, кезинде келин болуп жүгүнүп турчу кытай, калмак, манжуулар Ала-Тоону чаап, Таластагы Ордонун түркүгүн кулатып, туусун жыгып, жоого каршы чыгар чамасы жок он баланы он тарапка бөлүп айдап салганын, мына ошондо Жакып кырк үйлүү кыргыз менен ушул Алтайга сүрүлүп келгенин айтып олтурду”.

Жакып баланын адам болушу түбүн таануудан башталат деген терең ишенимде. Ошондуктан Жакыптын бул сөзү чүрпөсүн алаксытуу үчүн айтылган жан гана жайынча кооз кеп эмес, Манастын кишилик келечегин түптөө үчүн чын дилден күйүп-бышып сүйлөгөн атанын тарбия камкордугу. Азыркы тил менен айтканда, тарыхый эстутумду каймактатуу Жакып ата үчүн бала тарбиясынын биринчи алиппеси. Бала Манас ушинтип адегенде Жакып атасынын “оозеки мектебинен” окуп, анын жети ата жөнүндөгү “алиппеси” менен таанышат.

Жакып атасынын ушундай кулагына кумдай куюлган сөздөрү, бирде сыймыктуу, бирде арман көйгөйлүү ангеме-дүкөнү аркылуу бала Манастын өз элинин, өз ата-бабаларынын тарых-таржымалына карата улам көзү ачыла берет. Өзүнүн түбү кайдан экендигин, кимдин тукуму экендигин андайт. Ата-тегине улам кызыгуусу артып, Жакып атасынан “Сенин түбүн кимден болчу, түрмөгүн айтып койчу, тегин кимден болчу, терип айтып койчу” деп кайталап сурайт.

Кыскасы, жыйынтыктап айтканда, Жакып менен Акбалтанын атайын тарбия мүдөөсү менен жети атаны жеткизе айтып, тарыхты таасын таржымалдап сүйлөп, калкына калка болгон улуу эрендер тууралуу саймедиреп таалим бергени Манастын патриоттук нукта социалдашуусунда жана атуулдук – граждандык аң сезиминин калыптанышында зор роль ойногон. Баатыр ата-бабаларынын жана кыргыздын эл-жерди коргогон көк жал эрлеринин өрнөктөрү жан дүйнөсүнө терең из калтыргандыгы Манастын чын жүрөгүнөн айткан төмөнкү сөздөрүнөн көрүнөт:

Каптаган жоого алдырбас,
Баатырын көрдүм кыргыздын.
Ашуудан бутун тайдырбас,
Акылын көрдүм кыргыздын.
Бороондуу күндө буюкпас,
Дөөлөрүн көрдүм кыргыздын.
Аз болсо, көптөй көрүнгөн,
Өнөрүн көрдүм кыргыздын.

“Жети атаны”- башкача айтканда, тарыхты таанытуу педагогикасы кыргыз коомунда илгертен калыпка түшкөн өзүнчө бир бекем салт, өзүнчө бир система болгон. “Жети ата” - бул тамыр. Өсүмдүктү карасак, ал тамырсыз болбойт. Тамыры болгон үчүн ал гүлдөп өсөт. Тамырынан ажыраса өсүмдүк купкуу сөнгөккө айланат, бир заматта соолуп, куурап жок болот. Адамдын да тамыры болот. Анын тамыры - “жети ата”. Бала ошол жети ата тамырды таануу аркылуу адам болот. “Жети ата” деген бул жалпыланган кеңири мааниге ээ. “Жети ата”- бул ата-бабалардын, калайык-калктын тарыхы, тили, салты, дили, дини, маданияты.

Т.Сыдыкбековдун “Көк асаба” тарыхый романында эзелки кыргыздардын салтында жаш баланы туулган жердин топурагы менен таткантуу, жалатуу, ал топурактан тумар жасап, мойнуна тагуу ырасмысы болгондугу жазылат. Мындай ырасмынын ушу бүгүнкү күнгө чейин элибиздин ичинде сакталып, колдонулуп келгендигин Бектур Исаковдун фактылар аркылуу далилдеп жазганы бар. Бул ырасмынын сыры жана өзгөчөлүгү анын педагогикалык терең маңызында жатат. Кыргыздар мына ушинтип, адам баласынын башаты, башталышы туулган жерде экендигин балага туйгузууну, билгизүүнү анын кенедей кезинен баштаган. Дагы бир жолу айталы, кичинекей кулунчакка, “туякка”, тукумга биринчи иретте, башатты, тамырды таанытуу, эстутумду түптөө кыргыздардын таалим-тарбия системасында өзүнчө бир айныгыс мыйзам катары жашаган. Бекеринен “Манаста” “айтып берчи кулунум, ата-бабаң айлынды, ары түбү дайнынды” деп айтылбайт. Кыргыздардын педагогикалык философиясында бала өз бир боор эл-жеринин кыртышынан тамырлап, чынар дарак сыяктуу

бүчүрлөп өсүп чыгууга тийиш, башкача айтканда, өз улутунун топурагынан “программаланып” чыгышы керек.

Акырында айтарыбыз, демек, элибиздин өткөн тарыхын ыр менен чагылдырган улуу эпосубузда бала Манастын мекенчилдиктин, патриотизмдин нугунда социалдашуусу кандайдыр бир мистикалык күчтүн жардамы менен ишке ашкан нерсе эмес, тескерисинче, баатырдын атуул катары калыптанышы өз мезгилинин шартына, муктаждыгына ылайык социалдык-тарыхый жана педагогикалык жактан шартталган кубулуш, башкача айтканда, атайын максатка багытталган таалим-тарбиянын натыйжасы болуп чыкты. Өз элинин тарыхынын мисалында тарыхый эстутумга тарбияланган Манас өзүн башкаларга: “Биздин элди сурасаң, баатырлар менен жүрөктөш, балбандар менен билектеш, эрендер менен маңдайлаш, чечендер менен таңдайлаш, бөрү жалдуу кабылан, бөтөнчө эл-журт олуя, беттеп адам барбаган”, - деп сыймыктануу менен тааныштырат.

“Манастын” педагогикасы – бул балада тарыхый эстутумду тарбиялоо аркылуу улутту сактоонун педагогикасы. Саны аз калктарды ассимиляциялап жутуп коюуга жөндөмдүү бүгүнкү глобалдашуунун агрессивдүү чабуулдарынын шарттарында “Манастын” бул улуу педагогикалык сабагын, же башкача айтканда, бабалардын бала тарбиялоо даанышмандыгын эске бекем түйүү жана пайдалануу жаш муундарыбызда улуттук иденттүүлүктү, этномаданий компетенттүүлүктү калыптандыруу үчүн аба менен суудай зарыл нерсе.

3. БАЛА МАНАСТЫН ЖЕТИЛИШИНДЕ ЭМГЕК ТАРБИЯСЫНЫН РОЛУ

Чыгыш притчасын мисал тарта өтүүнүн ылайыгы бар: «Бир айылдын тургундары көп убакыттан бери баарынын малын жок кылган бир ууруну кармай албай келишет. Акырында аны айла-амал менен кылтакка түшүрүшүп, дарга асуу менен өлүм жазасына буюрушат. Дарга асуу иш-чарасы даяр болуп, айыл тургундары аянтка чогулушуп, «акыркы айта турган каалооң барбы?» – деп ууруга кайрылышса, ал акыркы жолу апасы менен коштошуп алгысы келгендигин билдирет. Жанына келген апасына: «Тилиңизди сунуңузчу, мен аны өпкүм келип жатат» - деп суранат. Баласынын суранычын аткарган энесинин тилин бала ошол замат тиштеп жулуп алат. Буга күбө болгондордун үрөйү учуп, уурунун эмнеге мындай мыкаачылык кадамга барганын сурашат. Ошондо, өлүм алдында турган ууру өзүнүн бул кылыгын төмөнкүчө түшүндүрүп берген: «Мен 5 жашка чыкканда, балалык сезим менен кошунабыздын жөжөсүн үйгө көтөрүп келгеним эсимде. Апам аны кайдан алганымды сурабастан эле бышырып, экөөбүз жеп алганбыз. Эгер, ошондо мени сабап же кылганым туура эмес экендигин түшүндүрүп, жөжөнү кайра ээсине алып бар дегенде, мен азыркыдай ууру болуп, дарга асылбас элем. Ал анткендин ордуна, мени мактап, «азаматсың, дагы ушундай жөжөлөрдү таап келчи» – деп койгонунан мен чоң ууру болуп, эрте эле өмүрүм менен кош айтышканы турам» – деп түшүндүргөн экен».

Улуу педагог Лев Николаевич Толстойдун айткан ою да ушул чыгыш притчасынын түпкү маанисине үндөш. Ал кичинекей бала 5 жаштан тартып өмүрдүн акырына чейинки аралыктагыга караганда, туулган күнүнөн тартып 5 жашка чыкканга чейинки өмүрүндө айлана-чөйрөдөн өзүнүн акылы, сезими, эрки жана мүнөзү үчүн алда канча көп нерсени сиңирет деп көсөмдүк менен айткан. Мындай ойду убагында А.Макаренко да кайталаган: «бала 5 жашка чейин ким болсо, кийин да ошол болот».

Ушул ойлордун нугундагы идеяны кыргыздын элдик акылмандыгы да илгертен эле ташка тамга баскандай кылып айтып келет. Караңыз: «Уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат». Уя – бул канаты жетиле элек чырымтал балапандын жашаган жайы. Бирок каймана айтканда, балапан – баланын келечеги ушул уяда түптөлүп жатат. «Уядан» алган көнүмүш, таалим-тарбия баланын жан-жаратылышына өчпөс тамга болуп басылып, аны өмүр бою коштоп жүрүп отурат. «Сүт менен кошо бүткөн нерсе сөөк менен кошо кетет», «Бала көргөнүн кылат, көсөө түрткөнүн кылат» деген накыл бекеринен айтылып калган эмес.

"Эмгек эрезеге жеткирет", "Эмгек - эрдин көркү, эр - элдин көркү" - деп айтылат элде. "Манаста" өз эмгек-мээнетти менен көргөн, эсепсиз береке-байлыкка бөлөнгөн Көкөтөй бай менен кырк миң жылкылуу бай Жакып даңаза кылынып айтылат. Ошону менен бирге эпосто эмгек этпей, мээнет тартпастан даяр оокаттын үстүндө ойноп-күлгөн бекерпоздук, куурай башын сындырбай белен эт-майдын үстүндө чалчаңдаган эркелик сынга алынат. Буга "топозу токсон миң болгон" ошол эле хан Көтсөтөйдүн уулу Бокмурундун балалыгы күбө. Бокмурун "Кайынчынын белинен, кайнаган ысык чөлүнөн" таап алган Көкөтөйдүн жалгыз бакма баласы. Көкөтөй талаадан таап багып алган жалгыз уулун бардык жагынан банестен, көзүнүн агы менен тең айланып, эрке өстүрөт. Бокмурун кара жумуш деген эмне экенин билбей, түйшүк тартып түйшөлбөй, алтын-күмүшкө бөлөнүп, "ак кол" болуп, эрке талтаң чоңоет. Бирок эмгексиз эрке өскөн Бокмурунга эс кирбейт. Чоңоюп жигит болсо да, турмуштун өйдө-төмөнүн, ысык-суугун көрбөгөндүктөн Бокмурун эч нерсенин баркын билбейт. Мына, Бокмурундун өзүнүн рөзүн тыңшай кетели:

Эркелик менен ар качан,
Эртеден кечке уктадым.
Эркелик менен жаш жүрүп,
Эчтеме туйбай мае жүрүп.
Эл кадырын билбедим!
Жуулбастан кирдедим,
Журт кадырын билбедим!

Баса, айта кетели, "Манастагы" Бокмурундун бул мисалы педагогикалык психология илиминин баланы эмгексиз, эрке өстүрүүгө байланышкан төмөнкүдөй корутундусунун чындыгын ырастап турат: "Серьезным изнанием в семейном воспитании являются случаи, когда родители почти полностью снимают с детей домашние трудовые обязанности. Ребенок в этих случаях становится центром, вокруг которого (и ради которого) вращается вся семейная жизнь. Любой его каприз выполняется родителями, и он постепенно привыкает к мысли, что взрослые работают и живут только для него, для его беззаботного существования. Сам реальный опыт семейной жизни формирует у детей в таких семьях потребительские отношение к жизни, извращенное, ложное представление о ценности собственной личности" (Педагогическая психология - Москва, Наука, 2006, 219-бет).

"Эрке бала эрте бузулат" деп элде айтылгандай, атасы өлүм алдында жатса, Бокмурун кыз издеп Ооганга кетип калат. Ал үчүн баары жеңил, баары оңой, баары текейдей арзан.

Бакма баласын эрке өстүргөн кемчилигин моюнга алып, Көкөтөй өлүм алдында минтип өкүнөт: "Жалгыз балам Бокмурун, башынан билем шоктугун, баламда акыл жоктугун".

"Эмгексиз тапкан мал эсепсиз кетет" дегендей, өз маңдай тери менен иштеп тапкан дүнүйөсү болбогондуктан, "арзандын сорпосу татыбайт" болуп, Бокмурун кийин Көкөтөйдүн сан жеткис дүнүйө-мүлкүн, эсеп жеткис төрт түлүгүн каалагандай чачып, жок кылат. Көкөтөйдүн өзүнүн: "Бир адамдын ырыскы, бирөөгө ырыс болбойт, башка адамдын дүйнөсү, башкага дүйнө болбойт" деген сөзү чын болуп чыгат.

"Эмгексиз бакыт — тузу жок тамактай" дейт эл макалы. Сыртынан караганда, эрке Бокмурун бактылууудай сезилет. А чынчынында анын бактысы суунун көбүгү сымалдуу. Эпосто "Эр Бокмурун" деп апыртылып айтылганы менен, чынында жогорудагы макалда сүйлөнгөндөй, анын өмүрүнүн тузу жок. Демек, мындан улам "Манас" эпосу бизге дагы бир жолу, пенде баласы эмгеги менен гана киши катары торолуп, аброй күтүп, адам боло алат, анын дене-бою жана акыл-эси эмгек аркылуу гана чыйралып чыңалат, эмгектен оолак, эрке өскөн баланын эртеңи бүдөмүк,

"Эмгеги аздын өнмөгү аз", "Эмгекчил киши кадырлуу, эмгексиз киши жабырлуу" деген логиканы ишаралап турат.

Байкасак, "Манастын" эмгексиздикке, мээнетсиздикке, эркеликке, бекерпоздукка, жатып ичээрликке каршы турган идеясы ата-бабаларыбыздын рухуна терең сиңген сыяктуу. Маселен, "Манас" дастанынын мектебинен өтүшкөн кечөөкү эле улуу акындарыбыздын поэзиясына карап корөлүчү. Мисалы, өзү да манасчылык өнөрдү аркалай жүргөн атактуу акын Жеңижок өзүнүн «Үй-бүлө» деген ырында адам баласы эмгектен ажырап калганда, аны ыйык тутпай калганда, бекерчиликти, жанбактылыкты жанына жолдош кылган кезде кандайча нравалык деградацияга учурап, адеп-ахлак жактан бүлүнөөрүн турмуштун мисалы менен ачык-айкын көрсөтүп берген. Бүгүнкү күндө биздин айылдарыбызда, шаарларыбызда ата-энесине жүк болуп, куурай башын сындырбай, бөтөлкө, нашаа менен дос болуп, көчө таптаган бейадеп жаштар, анан калса даярдын үстүндө шапар тепкен Бокмурунга окшогон эркелер азбы?

Дегеле, балапан – балалык мезгил болочоктогу инсандын дене-боюнун физикалык негиздери жана руханий пайдубалы курулуп жаткан өтө бир жооптуу учур. Жан дүйнөсү кабыл алгыч, аң-сезими таасирленгич, сезими сергек, кыялкеч, эмоцияга карк ойноок жаш бала ичинен саат сайын, күн сайын өзгөрүп-өсүп турат. Анын дүйнөсү динамикага ушунчалык бай. «Бала деген баладай, башы-көзү чарадай» деп таназар албаганыбыз менен, ал айлана-чөйрөдөн тынымсыз кайталангыс сандаган таасирлерди алып, тереңинде кандайдыр бир кишилик сапаттардын башталмалары астыртан куралып жатканын аңдоос албайбыз. Көз алдында кечөөкү эле бала тургансыйт, бирок чынында, бүгүн ал кечөөкүдөй эмес, башка бала. Баланын ушундай сезгич, бат таасирленгич кезинде, анын дүйнөсүнө себилген тарбия «үрөндөрү» жемиштүү түшүм берерин турмуш тажрыйбасы миң бир ирет далилдеген.

Мына ушундай чындыкты кыргыздын элдик педагогикасы өзүнүн «көкүрөк-көөдөнү» менен, көрөгөч көсөмдүгү менен туюп турган десек болот. Мына ошондон улам илгерки ата-эне чүрпөнүн тарбиясын, анын «уядагы» кезинен, «көк бүчүр», «тал чыбык»

учурунан баштоону зарыл деп санаган. Ошол үчүн кыргызда «Баланы башынан үйрөт, чырпыкты жашынан ий», «Баланы жакшылыкка жетелеп жанаштыр, жамандыктан кубалап адаштыр» деген даанышман макалдар жаралып жарыкка келген.

Манастын атасы Жакып менен энеси Чыйырды да ушундай элдик педагогикалык акылмандыктын духунда ойлонгон адамдар болушкан. Ата журтунан зордук менен ажыратылып, Алтайдын Ак-Талаасына кул, туткун катары айдалып келген бир ууч кыргыз менен бирге, итке минген жакырчылыкка, ачкачылыкка туш болуп, бирок акыры өз күчтөрү, өз таман акы маңдай терлери менен оокаттуу болуп, бара-бара 40 миң жылкы күтүп, сандыгын алтын-күмүшкө толтурууга жетишкен бул үй-бүлө эмгек деген нерсенин баркын жакшы түшүнгөн. Жакып менен Чыйырды эмгектин баланы тотуктуруучу, бышыктыруучу, чыйралтуучу күчүн, жашынан мээнеттүү болсо, чоңойгондо дөөлөттүү болорун, бала кичинесинен эмгекке жатыкса, башына бакыт конорун өз тажрыйбалары аркылуу терең билишкен кишилерден эле. Мына ошон үчүн бала Манастын тарбия-таалим үчүн койчу Ошпурга берилиши Жакып менен Чыйырды үчүн кандайдыр бир кокустук эмес, толук мыйзам-ченемдүү нерсе. Ошпурга баланы берердин алдында Жакып Чыйырдыга минтип акыл салып турат:

«Мал азабын балага,
Бир тарттырып көрөлү.
Жайлоодогу койчуга,
Алты ай малай берели.
Эркелетип отурбай,
Катыктырып көрөлү.
Сөз айтууга жатыксын,
Сөөгү бышып катыксын.»

Бул сөздөрдөн жана ата-эненин тентек Манасты койчу Ошпурдун колуна берүү жөнүндөгү чечиминен Жакып менен Чыйырдынын эмгек деген нерсени өйдөкүдө элдик философиянын духунда адамдын адам болушунун жолу, каражат-куралы катары түшүнүшкөндүгү ачык-айкын көрүнүп турат. Манасты Ошпурга берүүнүн максатын эл мугалим Бектур Исаков төмөнкүчө туура жана таасын чечмелеген:

1. «Баланы бардар жана эркелик турмуштан ажыратуу керек;
2. Ал малай болсун, жашоонун өйдө-ылдыйын, жакшы-жаманын, ачуу-таттуусун өз көзү менен көрсүн;
3. Бар менен жокту, ысык-суукту башынан кечирсин, ач болсун, ток болсун;
4. Тил уксун, шоктук да колунан келсин;
5. Сөөгү өсүп, булчуңу турна тарамыштанып кетсин, шамдагай, ыкчам болсун;
6. Өз алдынча ойлоп жана жашап машыксын;
7. Эрешен тартып эр болсун» (Б.Исаков. Көрсөтүлгөн китеби, 96-бет).

Жакып менен Чыйырдынын тымызын ичтен көздөгөн мындай план-мүдөөсү, албетте, балага айтылган жок. Бирок тарбиячылар алдыда күтүп турган малчылык эмгекке карата баланын дүйнөсүндө кандайдыр бир кызыкчылыкты пайда кылуулары керек эле. Минтпегенде койчулук жумушка чегүү Манас тарабынан тентектиги үчүн жазалануу катары кабыл алынып, нааразылык сезим пайда болуп, ишке карата анда кайдыгерлик, тоң моюндук жаралышы мүмкүн болучу. Ушул жагынан алганда, бул ирет Жакып өзүн кылдаттыраак да, айлакерирээк да көрсөттү:

Чакырды Жакып баланы,
 Бай Жакыптын балага,
 Мал бактыруу талабы.
 Карыгамын атаң деп,
 Кагылайын ботом деп,
 Жылкы, төө малым бар,
 Карып калдым, мал табар.
 Кайда менин алым бар,
 Араң бир жүз коюм бар.
 Ошпур деген бир бай бар,
 Алтай баксаң козусун,
 Коюбузга кошумча,
 Кой берер деп оюм бар.
 Бабаң Жакып мен деди,
 Балам мал табар кезиң сен деди,

Аз күнү багып бер деди.

Педагогикалык-психологиялык изилдөөлөр эгер өспүрүм бала өзү кылып жаткан иштин эмне үчүн экендигин, башкалар бала пайдалуулугун, коллектив, коом үчүн да, өзү үчүн да маанилүүлүгүн андап-сезсе, анда ал дилгирленип, башкалар үчүн кызыгып жумуш иштээрин белгилейт. Илгерки доордо көңүлдөнүп, туюнган сыяктуу. Атанын бул сөздөрү балага дароо оң таасир менен Жакыптын “балам, мал табар кезиң” келди деп, чоң жигит болгондой көтөрмөлөп мамиле жасап, Ошпурга барыштын маани-жайын, максатын туюндурганда бала Манастан момундай сөз чыкты:

Кой берүүчү бай болсо,
 Андан не үчүн качайын,
 Жегениме май болсо,
 Орун-төшөк жай болсо,
 Чоң эмесмин, баламын,
 Жообуңду ата алайын,
 Токтобоймун, барамын.
 Байкуш болор нээтим жок,
 Мал табууга барамын.
 Мени коюп, атаке,
 Өз алыңды карагын.

Бул жооптон тентек болсо да, Манастын ичинен ойлонгон, акылдуу бала экендиги, атасын аярлыгы, бала да болсо намыс жөнүндө ойлонорлугу, колунда жок, жакыр, байкуш адам болууну каалабастыгы байкалып калды. Өзүнүн Ошпурга койчу болуусу үй-бүлөнүн, ата-энесинин мал-жанын көбөйтөрүн билгенде, мал табууга атасынын ишеним көрсөтүп жаткандыгын туюнганда, башкача айтканда, эмгек кылуунун эмне үчүн экендигин боолгологондо бала Манастан жандануу, кызыгуу пайда болуп, мунун аркасында ал козу багууга демилгелүүлүк, көтөрүңкү маанай менен киришти:

“Манастын көргүн неткенин,
 Жетинчи күнгө жеткенин.

-Чеге бала чором деп,
 Жеке менин жором деп,
 Жүр козуга баралы,
 Жүдөтпөй малды багалы,
 Козусун айдап кобурап,
 Тоону көздөй жобурап,
 Баланын сөзүн сөздөшүп,
 Бара жатат бул экөө,
 Бадалдуу тоону көздөшүп.
 Козусун балдар жайыптыр,
 Колуна чыбык алыптыр”.

Манастын эмгек үстүндөгү мындай шыктанган, көңүлдүү жүрүмү педагогикалык психологиянын жогорудагы биз оозанган бүтүмүн жана улуу В.А.Сухомлинскийдин “Чем больше работает подросток по собственному желанию, тем глубже входит в его духовную жизнь любимая работа” деген көрөгөч оюн ырастап турат.

Түшүнгөн адамга Жакып айткандай, “мал азабы” жакшы белгилүү. Тоо-гашта, талаа-түздө бел чечпей козу-койдун артында жүрүү оңой-олтоң иш эмес. Малчылык бирде нөшөрлөп төккөн жамгырга кабылса, бирде улуп-уңшуган бороонго тушуктурат. Бирде мээ кайнаткан ысыкка кез келсең, бирде кар учурган бурганакта буюгасың. Тумандуу күндөрдө мал артында жүрүү, төлдөтүү түйшүгү, мал көк кууганда кой кайтаруу, түндөсү короо күзөтүү, баш бербеген жаш козуларды көздөө, аларды кубалап кармап көгөнгө байлоо, кой саадыруу кандай түйшүктүү, кандай кыйын. Мындай турмуш баланы жооптуулукка, өзүн өзү мажбурлоого, эрктүү болууга үйрөтөт. Эркелик, эринчээктик, жалкоолук сыяктуу адаттардан арылууга аргасыздандырат, тартиптүү, аң сезимдүү болууга өзүнө өзү көзөмөлдөөгө түртөт. Ысык-суукка, барга-жокко, тирликтин өйдө-ылдыйына чыдай билүүгө көнүктүрөт.

Мына ошентип, Манас Ошпурдун колунда төрт жыл жүрүп, 12 жашка келет. Кыскасы, малчылыктын кыйын-кезең, түмөн түйшүктүү жумушу бала Манастын “балтыр эти толуп”, тотугушуна, кагылып-согулушуна, жаштайынан турмушка күйдүм-

быштым болушуна, “кайралып-бүлөнүшүнө” чоң сүрөө болуп, жемиштүү таасирин тийгизген. “Окуган билбейт, токуган билет” дегендей, Манас өзүнчө турмуштук тажрыйба күтүп, эмгек мектебинен Жакып атасы күткөндөй, “сөз айтууга жатыгып, сөөгү бышып катыгып” чыкты. “Бу Жакыптын Жинди уулу, жетилип калган кези экен” деп, Манастын болумушундагы өзгөрүүнү байкап, Ошпур да өзүнчө ушинтип жыйынтыкка келет. Ал эми Саякбай манасчы, Ошпурдун колунда жүргөн кездеги тарбия-таалимден чыккан натыйжаны бир-эки сап менен жалпылап: “Ошпурга барып эр болду, эр уулу менен тең болду” деп жыйынтыктап жатса керек.

Бектур Исаков кытайлык манасчы Жусуп Мамайдын вариантына таянып, бала Манастын Караногой атуу адамдын колунда үч жыл жүрүп, дыйканчылыктын мектебинен өткөндүгүн да жазганын эске сала кетели. Бул жөнүндө Эл мугалими өз оюн мындайча берет: “Караногойдун балага жолугушу кокустук болгону менен, Чоң Жиндиге багыт бериши максаттуу. Экинчиден, баланын эгин айдашы – аны бышыруунун, катыктыруунун эң сонун мектеби. Бул мектептен баланын көзү ачылат. Ошол эле учурда бул мектеп Чоң Жиндинин тулку боюн чындайт. Өзгөчө буурусун менен жер айдоо, кишинин төш жана кол булчуңдарын өстүрөрү бышык. Кыртыштын текши жирелиши, буурусундун башкарылышы кол булчуңдардын күчүнө байланыштуу. Эгер кол күчүң жетпесе, буурусундун тиши кыртыштан тайып чыгып кетет, же бир кылка тилбей, тилкеден башка жакка тайып, натыйжада жер ала айдалып калат. Манас мына ушунун баарын башынан кечирип, эмгектик такшалуудан өтөт. Ал Караногойдун колунда үч жылга жакын болот. Манас эмгектик такшалуудан тышкары берешендик да кылып, буудай сурагандарга, көп кишилерге эгин берет. Кыскасы, Манасты калыптандырууда, үч жылы эгин айдап, эмгекке такшалтууда Караногойдун аракетинин мааниси чоң” (Б.Исаков. Айкөл Манастын калыптанышы – Бишкек, “Түлчынар”, 2008, 98-99-беттер).

Ушул жерден манасчы акын Жеңижок эске түшөт. Жеңижок бир ырында эмгек жөнүндөгү өзүнүн оюн чегине жеткире минтип таасын айткан:

Адал эмгек - динибиз,
Ата-баба - пирибиз.
Өмүрү бүтпөйт тирилик
Жаралган адам эмгектен
Жарыша иштеп, түрүнүп.

Акындын ою боюнча адамды адам кылып жараткан эмгек экен. Мындай ой адам баласынын жаралышындагы эмгектин ролу жөнүндөгү дүйнөлүк акылман ойлор менен үндөшүп турат. Адамды адам кылып эмгек жаратып жаткандан кийин инсан эмгекти кантип дин катары, туу катары тутунбай коё алат? Демек, адал эмгектин кулу болуу - адамдын адеп-ахлагынын көрсөткүчү. Эмгекке сыйынуу, эмгекти дин тутуу философиясын, адал эмгекти жер үстүндөгү баардык жакшылыктардын булагы катары эсептеген адеп-ахлакты Жеңижок атабыз кезегинде улуу "Манастан" мурастап алган.

Демек, биз, бүгүнкү күндүн педагогдору, насыятчылары "Манас" дастанындагы Жакып менен Чыйырды ата-эненин бала тарбиялоо амал-ыкмасынан кандай сабакты алууга, не деген осуятты үйрөнүүгө тийишпиз?

Жалпылап айтканда, "Манастын" таалим-тарбия сабагынан, биринчи иретте, эмгек - бул баланы адам катары калыптандыруунун, киши кылуунун, атуул катары жетилтүүнүн бирден бир жолу, анын «эрешен тартып эр болушунун, эр уулу менен тең болушунун» күчтүү куралы деген педагогикалык-философиялык логиканы бурчатпай туюп, көңүл чордонуна кармашыбыз абзел. Экинчиден, эмгек жөнүндө кургак насаат айтуу менен чектелбестен, чүрпөнү кичинекей кулунчак кезинен колу менен жумуш жасоого үйрөтүүнүн, баланы эмгек мектебинен өткөрүүнүн зарылдыгы жана жеткинчектин тагдыры үчүн өтө маанилүүлүгү жөнүндөгү осуятты "Манастын" бизге тартуулаган идеялык мурасы катары кабылдап, тарбия практикабызда эскирбес эреже катары тутунушубуз керек. Бүгүнкү илимий педагогиканын баланын туура уюштурулган индивидуалдуу эмгек ишмердиги аркылуу гана анын социалдашуусу ийгиликтүү ишке ашат деген идеясынын тарыхый тамыры "Манаста" жатат.

4. МАНАСТЫН АСКЕРДИК-ЖООКЕРЛИК ӨНӨРГӨ ТАПТАЛЫШЫ

Манастын ата-бабалардын салтындагы аскердик, согуштук өнөрдү үйрөнүп, өздөштүрүшүндө да Акбалтанын ролу зор болгонун айталы. Ырас, эпосто Акбалтанын Манасты уруш өнөрүнө көнүктүргөнү жөнүндө көрүнөө турган фактыларды табуу кыйын. Бирок дастандын эпикалык саптарынын ары жагында катылып жаткан подтекстке шыкаалап карап, айрым окуяларга талдоо салып, көмүскөгө жашынган логиканы ээрчип ой чуркатсак, биз издеген нерсенин башы айкындалып, ачыкка чыга келет. Акбалтанын жогорудагы "ок өтпөс тон кийгизип, ок жетпес ат мингизип, Манасты жоого сактап багалы" деген сөзүн кайрадан эске түшүрүп көрөлүчү. Кытай-калмакка окшогон күчтүү жоо менен "азуулашууга" даярдоодо Манаска аскердик-согуштук өнөрдүн сырларын үйрөтпөй коюу мүмкүнбү? Бул жерде "ок өтпөс тон кийгизип, ок жетпес ат мингизип" деген сөздөрдү буквалдуу түшүнбөө керек. Каймана айтылган бул фразеологизмде Манасты аскердик искусствого көнүктүрүү, машыктыруу идеясы бутуп жатат. Ал кандай искусство? Кыргыздардын өзүнүн аскердик өнөрү бар беле деген суроо туулбай койбойт. Мындай суроого "Манастагы" төмөндөгү фактыны негиз кылып, ой жүгүртүү аркылуу жооп табууга болор эле. "Көкөтөйдүн ашындагы" бир сейрек кездешкен кызыктуу жана таңгаларлык окуяга көңүл буралы.

"Көкөтөйдүн ашында" Манас баатыр, Бакай баштаган кырк чоросу менен оюн-өнөр көрсөтүү үчүн эл ортосунда - «сахнада». Манас бир маалда доолду дүнк дегизе бир урганда, Кыргызчал көктү карай тебетейди ыргытат. Мындан ары оюндун кандай жүрүп кеткендигин өз көзүбүз менен окуп көрөлү:

«Асмандай түшүп тебетей
Кайра тартып калганы.
Кайра келе жатканда

Кан Бакай тосуп атканда,
Мергендик чыкты көркүнө,
Ок тийип ошо бөркүнө
Көтөрүлүп көк жакка,
Түшүрбөс болду көп чакка.

Кайра тартты бер жакка,
Тебетей келет жер жакка.

Бакай кандын сонунан
Бар иши келген онунан
Кыргыз чал түзөп атканда
Кырданды бөркү асманга.

Жана келет бер жакка,
Тебетей келет жер жакка.
Алмамбет тосуп бир атты,
Алардай кылып ким атты?!

Тебетей жерге жетпеди,
Арстан зада кырк баатыр
Атканы жаза кетпеди.

Алмамбет аткан Алмабаш,
Алмабаш огу жеткени,

Мурункудан дагы өөдө
Найза бою кеткени.

Кайра тартты калпагы,
Күлдүрдүн уулу Чалыбай,

Бу да артынан атканы.
Асмандагы бөркүнүз,

Адистерди көрүнүз.

Артынан атты Ажыбай,
Ашыкпай атат жайма-жай.

Тебетей жерге жеткен жок,
Тербелгенде көй баатыр

Атканы сая кеткен жок».

Караңыз, эмне деген керемет көрүнүш. Мына ушинтип, Бакай баш болгон кырк чоро улам бири кезектешип, удаама удаа атышып, тебетейди бир эт бышымга чейин жерге түшүрбөй, асманда кармап турушат. Тебетей жерге түшүп келатып, бирөө атайылап өйдө тартып

кеткендей, кайра көкөлөп көккө чыгып кетет. Сыйкырбы дейин десен, кадимки эле адамдардын жасап жаткан иши. Эт бышымга буюмду жерге түшүрбөй атып туруу не деген чеберчилик! Бакайдын жана чоролордун бул не деген укмуш мергендиги. Кадис болуп машыккандарын карачы. Не деген ажайып оюн. Карап турган көпчүлүктүн оозу ачылып, не дээрин билбей, дал болуп турушту («Мусулман, каапыр канча журт, карап турду зарылып, кандай ушу жандар деп, эстен танып сабылып») (С.Орозбаков, «Манас» 3-том, 168-бет).

Оозду ого бетер ачырган керемет аскер оюндарын көрсөтүү андан ары уланат. Жоокер оюну “манас энциклопедиясында” төмөндөгүчө сыпатталган:

“Манас кырк чоросу менен өз өнөрлөрүн көрсөтүп согуш оюнун башташат. Манас алтын доолду урганда сексен төрт жолдошу экиге бөлүнүп бетме-бет турушуп, мылтык октошот. Манас доол урганда сексен төрт мылтык чогуу атылып, чоролордун баары аттан көз ирмемде жерге кулап калат. Атчан калган жалгыз Манас доолду кайра урганда жерде жаткан баатырлар, ачып көздү жумганча үзөңгүгө аяк салбастан доолдун кагылышы менен атка конуп калышат. Манас доол уруп дагы белги бергенде сексен төрт баатыр төрткө бөлүнүп, Бакай жыйырма жигити менен Кыргыз баш болгон жыйырма жигитти качырып кирет: “Карыя Кыргыз акырды, Каар төгүп бакырды, Бакай канды бет алып Баатыр Кыргыз качырды”. Эки топ найзалашып беттешип, акыры Кыргыз тарап бүт аттан жалп-жалп кулап түшөт. Манастын доолу кайра кагылганда, Алмамбет баштаган чоролор ат коюп жетип, тебетей энгендей, жерде жаткан Кыргызчалдын тобун илип алышып, аттарына мингизип, алдыда бара жаткан Бакайдын тобун кууп жетип, аттарынан аңтара сайып кетишет. Артынан Ажыбайдын адамдары жетип, Бакайдын тобун атка мингизип өтүп, Алмамбетти баш кылып, анын жолдошторун бүт аттан сайып түшүрөт. Бакай жигиттери менен жетип келип, Алмамбеттерди атка мингизип өтөт. Бакайдын тобун Кыргыздын тобу сайып өтүп, жыгылгандарды Ажыбай адамдары менен жетип атына мингизет. Манас дагы доол

Урганда, сексен төрт жигит экиге бөлүнүп маңдай тескей турушуп, алаңгир жааны колго алып, оройного жебе чалып бири-бирине ок кезешет. Дагы белги болгондо шарт этип саадак тартылып, октой учкан жебелер каршысында турган адамдын бөркүндөгү чогуун кыркып өтөт. Манас урган доолдун үнү дагы чыкканда сексен төртү кылычты кындан чечишип, кыйкырышып жетишип, кылычташа кетишет. Кезектеги доол үнү менен чоролор айбалта менен чабыша башташат. Акыркы кагылган доол добушу менен чоролор жамбыны атышка киришет. Эпосто сүрөттөлгөн жоокердик оюндар айтуучунун гана көркөм фантазиясынан жаралбастан, алар реалдуу турмушка негизделген. Анткени кыргыз эли өзүнүн көчмөн турмушунда ар дайым сырткы баскынчы душмандан коргонууга даяр туруу үчүн мезгил-мезгили менен жоокердик оюндарды өткөрүп, согушка машыгып, такшалып тургандыгы белгилүү. Эпостогу жоокердик оюндар кызыктуулугу менен гана эмес өтө катаалдыгы менен да өзгөчөлөнөт. Жоокердик оюндарда жоокерлер керек болсо өлүмдөн да коркпой тургандыгын, мүмкүнчүлүк болсо өлтүрө чабууга да даяр экендигин көрсөтөт. Көкөтөйдүн ашындагы жоокердик оюндар бир жагынан кыргыздардын согуштук чеберчилигин ашка келген душмандарга көргөзүү максатын да көздөгөн” (Энциклопедия Бишкек 1995, 224-бет).

Бакай жана Чоролордун кадимки цирктин өнөрпоздору өндүү көрсөткөн оюндарынан улам Кыргыз Республикасынын эл мугалими Бектур Исаковдун бир чети суктануу, экинчи чети таңгалуу менен жазган пикирин да окуп өтөлү: “Мына, чеберчилик деп, көзгө атар мерген деп ушуну айт! Туулганын чачыктарынын жиптери кылдай ичке. Чоролордун башына тийгизбей, туулгаларындагы жиптерди үзө атыш, болгондо да бири эмес, баарынын тең ушундай өнөр бийиктигине көтөрүлүшү жаа атып машыгуунун канчалык сапаттуу болгонуна кабар берип турат. Чапчандык менен кыймылдаган чоролор денесине кылыч да, найза да, айбалта да тийгизишпейт. Мына ушундай жоокер оюнун өткөрүү

Көкөтөйдүн ашына “кыргызды тыптыйпыл чаап алам” деп, адегенде казандагы этти талап жештен баштаган душманды сестентет” (Б.Исаков. Манас таалими. Бишкек, 2008, 40-бет).

Мындан улам эмнени айтууга болот? Көкөтөйдүн ашында бул адамдын оозун ачырган аскердик өнөрдү демонстрациялап көрсөтүүнүн башында Манас баатыр өзү турат. Доолду дүңгүрөтө кагып, белги берип, аскердик оюнду жөнгө салып турган өзү. Демек, бул өнөрлөрдү чоролорго үйрөтүү, уюштуруу ишинин башында Манас өзү турган деп айтууга негиз бар. Өзү да мындай согуштук өнөрлөргө: жаа атууга, кылыч чабууга, найза саюуга жана башка аскердик ыкма-амалдарга Манастын бала кезинен тарта, машыктырылгандыгы терең баам салган кишиге байкалып турат. Эгерде бул өндүү жоокердик искусствого үйрөтүлбөгөн болсо, анда жаш баатыр Манас Алтайда калмак-кытайдын түркүн баскынчылык согуштарда “алчы-таасын жеп” такшалган Кочку, Жолой, Нескара сыяктуу шааларын жана алардын машыккан жоокерлерин жеңе албас эле. Жолой, Кочку сыяктуу күчтүү, балбан баатырлар менен Алтайда беттешкен учурда жаш Манас аларга жебедей атылып барып, “андай-мындай дегиче, ачып көздү жумгуча” найза сайып, өзүнүн сайышка ашкере ыкчылдыгын көрсөтөт. Каман алп деген калмактын баатыры менен беттешкенде анын төбөсүндөгү чачын көз ирмемде уучтай салып, Айманбоздун үзөңгүсүнүн боолугуна үч ирет орой чалууга үлгүрүп, атка сүйрөтүп кетет. Манас жамбы атканга дагы жаш кезинен машыкканы байкалат. “Көкөтөйдүн ашында” ат үстүндө чаап баратып, ак келтеси менен жамбыны үзө атып, жамбы жерге түшкөнчө кыргыйча аны илип кетет. Дагы бир мисалга келели. «Манастагы» айтылуу «Чоң Казат» согушунун атак-даңкы кимге маалым эмес. Кытай-калмактын алыскы Каңгай аймагында, Бээжинге жакын жерде «Чоң Казат» урушунун өртү алоолоп күйүп, өзүнүн чокусуна жетип турат. Манастын кырк чоросу алиги «Көкөтөйдүн ашында» көпчүлүккө ойноп тартуулашкан аскердик-согуштук өнөр-чеберчиликтерин дал ушул Чоң Казаттын кандуу майданында иш жүзүндө көрсөтүшөт. Башкасын айтпай, мобу нерсени эле белгилеп өтөлү. Кытайдын баатырлары, дөөлөрү, алптары менен болгон кагылышта кокус достордун ичинен

бирөөлөр жерге кулап калса, чоролор тулпары менен эликтей секирип жетип, жыгылганды жерден кыргыйча илип алып, андаймындай дегиче, ачып көздү жумгуча атына кайра мингизип, ажалдын оозунан куткарып кетишет. Маселен, капыстан капталдан чыга калып, Коңурбай Чубак баатырды көмө коюп өтөт. Жерге учуп түшүп, душмандардын талоонунда калмак болгон Чубакты Манастын баатыры Агаяр көтөрө салып, Көгала тулпарга кайра «кондуруп», кызыл чоктун ичинен алып чыгып кетет. Душмандын Мадыкан дөөсү кадимки Эр Төштүктү ат үстүнөн аңтарып таштайт. Аңгыча Мадыкандын качыр минген Коенбоз деген куралдашы качырып келип, Төштүктүн башын кесээрде, Манас баатыр куштай учуп жетип, Коенбозду ыргыта сайганга үлгүрүп, ал эми Чубак болсо, жөө калган Төштүктү бир заматта атка мингизип, өлүмдөн куткарып калат. Кызыл кыргызда Карткүрөн тулпарынан кулап, кырсыкта калган Ажыбайды кытайлардын курчоосунан Сыргак куткарып алып чыгып кетет. Жанагы Мадыкан дагы күчүн көрсөтүп, казактын Көкчө баатырын ат үстүнөн ыргыта койгондо, жерге оонап калган Көкчөгө Бакай баатырдын кандайча жардамга келгени «Манаста» мындайча көрсөтүлөт:

«Эр Көкчөгө кан Бакай,
Элден мурун жетти эми.
Көк тулпарга камчы уруп,
Көп кытайга жеткизбей,
Айдаркандын Көкчөсүн,
Көкалага мингизип,
Аман алып кетти эми».

Айтмакчы Бакай демекчи. Арамик согушунда Талап дөөнү кыйратууда Бакайдын күчүнөн да, анын шамдагайлыгы жана ыкчылдыгы роль ойноду. Кутурган Талап дөө жаалданып Күрсүсүн урганча, Бакай озунуп кетти. Бачым курал шилтегенге машыккан Бакай бөрү тилдүү сыр найзасы менен Талапты көз ачып-жумганча алкымга сайып өттү. Бакайдын тездиги жана ыкчылдыгы ушунчалык, көз ирмем өтпөй, Талаптын оң колу карысынан кыя чабылып, башы ийнинен ыргып кетти. Талаптын өчүн алам деп каардана күркүрөгөн, «оозунан оту буркураган, көзүнөн жалын

шыркыраган» Суксакты Бакай дагы алып түшөт. Айбалта менен салышып, кылыч менен чабышып жатканда, Бакай көзгө илешпеген кыймыл менен жонундагы Көкчыбык мылтыкты ала коюп, оттугун чагууга, милтеге от коюуга үлгүрүп, Суксакты башка атып жиберет. Суксак Бакайдын күтүүсүз жасаган аскердик амалынан мерт болот. Андан кийинки «кыргызды койбой кырам» деп, каарын чачып, беттешүүгө чыккан. Кеселик дөөгө Бакай күчүн көрсөтүп, аны капыстан чап кемерден кармап, «алты жашар баладай» кылып, ээрден «жулуп» алып, тебетей ургандай жерге уруп кетет. Бакайдын уруштагы жеңиштеринин түпкү себеби, анын амал-ыкмаларга бай аскердик чеберчилиги, жоокердик профессионализи менен балбандык-баатырдык күчүнүн бири-бири менен жумуртканын агы менен сарысындай айкалышкандыгында экен.

Жогорудагыдай аскердик-жоокердик өнөрлөргө Алтайда Манасты жана анын «бала чоролорун» үйрөтүүнү, машыктырууну уюштуруу ишинин башында «Манасты жоого сактап багалы» деп баланын тарбиясы үчүн күйүп-бышкан Акбалта турган десек жаңылышпас элек. Мындай аскердик өнөрлөрдү кытай баскынчыларына каршы Ала-Тоодо бир кезде элдик көтөрүлүштү жетектеген мурдагы жоокер Акбалта билбеген деп айтышка негиз жок. Чындыгында, акылман баатыр Акбалта Алтайда бала Манастын бардык жагынан мугалими болгон тура. Аскердик спорттук оюндар дегенде мына мобуга да көңүл бурушунуз керек. Айтмакчы, жазуучу-тарыхчы Кеңеш Жусупов хан Жакыптын баласы Манасты Ошпурга беришинин мотивин жана Ошпурдун өзүн төмөндөгүчө кененирээк түшүндүрүп жазат: «Байыркы Чыгышта, Кытайдын императору болобу же, Борбордук Азиянын көчмөн урууларынын эл башчылары, кагандары болобу, айтор бегинен падышасына чейин, зирек балдарынын мыкты акылман устаттарга окутууга – тарбияга берген. Тарыхта бул бештен белгилүү. Байыркы көчмөн уруулардын кагандарынын же бек, байларынын турмуштук тажрыйбасына кайрылсак, балдарын күчтүү элдин тилин билүүгө, аскердик өнөрдүн, жеке кармаштын

ыкмаларын үйрөтүүгө, “эр жигитке кырк өнөр аздык кылат” деп, толгон-токой өнөрдү үйрөтүшкөн. Андыктан алар чоочун элдерден устаттарды жалдап, баласын тарбияга берүүсү кадимкидей салтка айланган. “Манас” эпосундагы Жакып да ошол нарк-салтты сактады. Эпостун окуясына, усулуна жана ошол доордун тарыхына сергек көз жүгүртсөк. Манасты тарбияга алган койчу башчысы Ошпур жөнөкөй жан эмес, же эптеп жан баккандардан көрүнбөйт. Ошпур койчу башчысы деп аталганы менен ички дүйнөсү башкача адам: жаштайынан жамандыкты башынан көп кечирген, жашоого бышык, сөзгө сараң, айтканынан кайтпаган, өз турмушуна каниет кылган, кайраттуу, эмгекчил, көк, көп тил билген, бакшы десе бакшы, карылуу, эр тебишти, канжар кол сайышты кытайдан мыкты билген устат. Манас баатыр Ошпурдай устаттардан кытай, калмактардын жана көчмөндөрдүн эрдик өнөрүн, тилин, салтын, акылмандыгын жаш кезинен үйрөнгөн. Эр Манастын бир устаты койчу бапшы Ошпурдун кийин ага акыл кошор ишенимдүү чоросу болуп отурганы бекер жерден эместир” (Кеңеш Жусупов, Байыркынын издери – Бишкек, 2001, 155-156-беттер).

Бул жерде Кеңеш Жусуповдун “көчмөндөрдүн эрдик өнөрүн үйрөнгөн” деген оюна кошумчаларыбыз бул: “Кыргызда эркек балдар, жигиттер ойной турган эр сайыш, эңиш, жамбы атмай, көк бөрү, күрөш, аркан тартмай, тыйын эңмей, ордо, шабиет, теке чабыш, укурук салмай, кыз куумай, жөө жарыш, ат үстүндө ойноо, оромпой тебүү, жаа атмай, найза ыргытмай, жөө оодарыш, кылыч чабышуу, оодарыш, төө басмай, кара казак ж.б. аскердик, спорттук өнөрдүн амал-айлаларын, ыкмаларын үйрөтүүчү оюндар болгон. Эспүрүм Манас Ошпурда койчулукта жүргөн 4 жыл ичинде ушул оюндарды ойноп, машыкпай койгон эмес.

Ошпурга Манас барганда,
Кырк бала жыйнап талаага,
Койду союп той кылды,
Торпок минип топондоп,
Толгон бала чогулду.
Айталаага кырк таман,
Кадимки ордо чийдирип...

Этке тойгон кырк бала,
Жөө кунан чаап бакырат.
Астыга чыгып келгени,
“Манастап” ураан чакырат.

Эпостогу бул саптар Манастын козу-кой гана кайтарбай, жогорудагы саналып өткөн оюндардын мектебинен өтүп жаткандыгынан кабар-элес бербей койбойт. Анын үстүнө Манастын баатырдык келечегине терең ишенген тарбиячылардын бири “Ок өтпөс тон кийгизиң, ок жетпес ат мингизиң, Манасты жоого сактап багалы” деген Акбалта баланы төрт жыл бою Ошпурдун колуна берип коюп, жөн жата берчү жан эмес эле. Акбалта көк жал балага тез-тез каттап, Ошпур менен бирге насаатчылыкка активдүү катышып, Манасты аскердик-согуштук өнөргө машыктырбай койбогон. Мына ушунун баарын эсепке алгандыктан, Саякбай манасчы акырында, Ошпурдун колунда жүргөн кездеги тарбия-таалимден чыккан натыйжаны бир-эки сап менен жалпылап: “Ошпурга барып эр болду, эр уулу менен тең болду” деп жыйынтыктап жатса керек.

Мындан башка мобу нерсени да айтпай кетүүгө болбос. Манас Ажо катуу ооруп жатып “Чоң Казатта” алган жараатынан айыкпасына көзү жеткен соң коштошуп калышсын деп туугандарын, досторун алыс-жакындан чакыртат. Ошондо Манас Каныкейге мындай дейт: “Бууданды бирге токушкан, беш жылы бирге окушкан, Көкбөрүнө кабар бер” Манастын бул сөзүнө караганда, баатыр атабыз досу Көкбөрү экөө өспүрүм жаш курактарында кандайдыр алыстагы аскердик-жоокердик, спорттук жайдан таалим-тарбия алышкандай, же болбосо, Кеңеш Жусупов айткандай, бөлөк элден чыккырылып келген бир чоң устат адамдын колунда Көнбөрү экөө беш жыл бою аскердик-жоокердин уруш өнөрүнө тапталып, машыктырылганы боолголонуп турат.

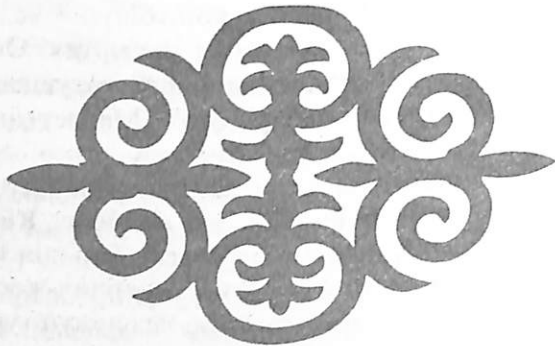
Манас кийин Таласта Ажо болуп турган кезинде да, бала чагында, жаш кезиндеги көнгөн тарбиясы боюнча чоролордун аскердик чеберчилигин өркүндөтүүнү туруктуу колго алганы көрүнүп турат. Эпостон Манас жөнүндө мындай саптарды окуйбуз:

Эрендикти эби жок,
Тилегенин көрдүңбү!
Качырып жоого киргенде,
Бери айнып калбаска,
Бүлөгөнүн көрдүңбү!

Эби жок баатыр болсун, - деп
Сүрөгөнүн көрдүңбү!
Ары-бери которуп,
Бүлөгөнүн көрдүңбү!

Үңүлүп терең баам салсак, бул саптардан Манастын ордосунда, кошуунунда чоролорду жоокердик-аскердик өнөргө кайрап-бүлөп, сүрөп такшалткан машыктыруу иштери жүрүп тургандыгын аңдоого болот. Жогорудагы көпчүлүккө көрсөтүлгөн жоокердик оюндар ушундай машыгуу мектебинин жемиши экендиги баамдалып турат.

Мына ушинтип, бала Манас болочоктогу боштондук үчүн күрөшүнө чейин эле аскерлик жоокердик өнөр чеберчилигине үйрөтүлүп, андан ары да бул ишке машыгып жүрүп отурган.

5. МАНАСТЫН МЕКЕНЧИЛДИККЕ ТАРБИЯЛАНЫШЫ

Акбалта даанышман «бала каздай баркылдап, ак сакалы жаркылдап, абалкыдан кеп баштап, акырын сүйлөп бек таштап», тарых сабактарын таалимдөөсүн уланта берет. Бул жолу ал Манаска калктын кайгы-мунун эмес, каарман рухун жомоктоп айтып, кыргыз үчүн кан-жанын берген чыгаан эрлерди даңазалап, жаш баатырдын аң сезимине жана жан дүйнөсүнө бекем рухий-патриоттук таяныч табуунун камында болот.

Акбалта тарбиячы кыргыз эли үчүн каруусун казык, башын токмок кылып кызмат өтөгөн мурунку – кийинки көк жал баатырлар жөнүндө Манаска, образдуу айтканда, бир нече оозеки «окуу китебин» тартуу кылат. Акылгөйлүк менен айтылган Кошой баатыр тууралуу оозеки «окуу китепти» өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө болор эле. «Кара тилин кайраган кара жаак» аталган Акбалта Кошойдун тагдыр-таржымалы, каарман өмүр өрнөгү жөнүндөгү санжыра-санатын Манастын кулагына кумдай куюп насыяттайт:

Ак балтанын ал насыяты бул:

Катагандын кан Кошой
Белгилүү болгон эр ошол,
Белге таңуу шер ошол.
Кененче керчөө тон кийген,
Кер кабылан ат минген,
Азар түмөн кол чыкса,
Айгай салып бир тийген,
Байланып калган базардын
Багын ачкан эр Кошой,
Туруп калган Турпандын
Тушун ачкан эр Кошой.
Чокморуна чок чыккан,
Чок жарылып от чыккан,
Кармаганда кан чыккан,
Тиктегенде жан чыккан
Тоодой болгон күрсү алган,
Тоону Кошой бир салган.
Тоону Кошой бир салса,

Тоону кылган таш-талкан,
 Абаң Кошой эр ошол,
 Арбагы бийик жан ошол.
 Жети өзөндөй кайран жер
 Эби менен жер кылып,
 Азган-тозгон кыргызды
 Эптеп жүрүп эл кылып,
 Теликуш таптап куш кылып,
 Тентиген жыйнап журт кылып,
 Коргонду таштан салды, дейт,
 Азган-тозгон кыргызга
 Абам Кошой карыя
 Башчы болуп калды, дейт.
 Алагар көзү чолпондой,
 Ай кулагы калкандай,
 Бендеден артык шер ошол.
 Балам, Манас, угуп ал,
 Акбалта айткан кеп ошол.

Алоокенин кызыл кыргынында кызыл өрт болуп күйүп, жоо менен кашык каны калганча салгылашып, жетимиш жеринен жараланса да, урушун улантып, кийин кыргын басылганда да баскынчыларга өжөрлөнө моюн толгоп, өз жеринде кала берген, калып гана жөн болбой, Ат-Башыгы коргон салып, бирин – серин кыргызды жыйнап, аларга арка-тирек болуп, кытай-калмак бийлиги менен айтышса айтыша, салышса салыша кетип, кыргыз элинин бар экенин билгизип, Ала-Тоону жетимсиретпей, калкынын көрөңгөсүн сактап жашап турган Кошойдун каарман жүрүм-туруму адамды айран калтырбай койбойт. Эмне деген патриотизм, эмне деген мекенчилдик! Өзүнүн өмүрү менен өзөктөш, тагдыры менен тамырлаш ушундай көкжал патриоттору бар болгону үчүн кыргыз эли «бороон-чапкында» өлбөй –житпей, жоюлуп-жоголбой тирүү сакталып калган тура. «Эрди эл таптайт, элди эр сактайт» деген макал – бул улуу чындык.

Анан калса, мобу алдыга тартылып өткөн Кошой жөнүндөгү эпикалык саптардын адабий жагына да назар бура өтөлүчү. Бул эмне деген укмуш сүрөт. Караңыздарчы, Кошой кандай гана образдуу сөз боектору, кооз метафоралар жана фразеологизмдер, эпитеттер жана көркөм салыштыруулар менен шөкөттөлгөн. Ташка тамга баскандай, кыска жана нуска курулган биртике эле ыр

саптарына элдик инсандын бүтүндөй бир бейнеси, баатырдык баяны сыйдырылган. Үнүлүп тиктесек, саптардын арасынан жана подтекстинен эмне деген дүйнө, не деген келбет, не деген кулк-мүнөз, не деген күч-кубат, не деген сүр жана каарман рух көөлгүп жатат. Муну миниатюрадагы роман десек да болор эле. Мындай классикалык көркөм портрет дүйнөлүк адабиятта сейрек кездешчү көрүнүш десек болот.

Албетте, Акбалта турмушта бул бейнени кеңейтип, Манаска деталдаштырып, мисалдаштырып, кең-кесири далилдеп, узун-сабак тарых кылып, күн-түндөп айтпай койбогон. Акбалтанын бал тилге салып, чын пейли менен төгүлүп, бирде Кошойго сыймыктанып, бирде ага суктанып айткан тарыхы Манас үчүн чынында эле өзүнчө бир ачылыш болуп, кайталангыс бир «окуу китебинин» ролун ойноп, анын акыл-эсине жана жан дүйнөсүнө терең из калтыргандыгы байкалат. Муну эмне менен далилдөөгө болот? Муну кыйыр жол менен ырастап берсек болот. Маселен, Алтайдан Ала-Тоого биринчи жолу келген жаш Манас менен Ат-Башыдагы Кошой дөөнүн алгач ирет жүздөшкөн учуруна байкоо салып көрөлү. Буга чейин көзү көрө элек адамдын алдында ийилип, бүтүлүп көрбөгөн жаш баатыр Манас Кошойго бет келгенде үзөңгүнү теппей атынан ыргып түшүп, эки колун бооруна алып басып келип, ат үстүндөгү аксакалды кучактап, жетине албай моминтип барбаландап турат: «Абам Кошой карыям, айла тапкыч олуям, өйдө турсам өбөгүм, ылдый тартсам жөлөгүм, астыга салсам ак жолум, аркамда жүрсө сан колум». Бул эң кымбат, эң асыл сөздөр Акбалтанын Кошой туурасындагы жанагы аңгемелери учурунда Манастын жан дүйнөсүн сыйкырлап, арбап алгандыгын, Кошойдун элеси анын жүрөгүнүн түпкүрүнөн орун алгандыгын, Кошойдун өрнөгүнөн улам Манастын өз ичинен нечен ойлонуп, нечен толгонгондугун, Кошойго ичинен ыйыгындай ишенип калгандыгын, Алтайда жүргөндө эле бул улуу инсан жаш баатырдын пир туткан идеалына айлангандыгын өзүнөн өзү көрсөтүп турбайбы. Кошойдун баатырдык тарыхы аркылуу Манас кыргыз элинин душманга багынбас, кулчулук менен келише албас өжөр, каарман рухун тааныган.

Кыскасы, жыйынтыктап айтканда, Жакыптын, Чыйырдынын, Акбалтанын жети атаны жеткизе айтып, тарыхты таасын таржымалдап сүйлөп, калкына калка болгон улуу эрендер тууралуу саймедиреп таалим бергени Манастын патриоттук нукта

социалдашуусунда жана атуулдук – граждандык аң сезиминин түптөлүшүндө зор роль ойногон дугун туюуга болот. Баатыр ата-бабаларынын жана кыргыздын эл-жерди коргогон көк жал эрлеринин өрнөктөрү жан дүйнөсүнө терең из калтыргандыгы Манастын чын жүрөгүнөн айткан төмөнкү сөздөрүнөн көрүнөт:

Каптаган жоого алдырбас,

Баатырын көрдүм кыргыздын.

Ашуудан бутун тайдырбас,

Акылын көрдүм кыргыздын.

Бороондуу күндө буюкпас,

Дөөлөрүн көрдүм кыргыздын.

Аз болсо, көптөй көрүнгөн,

Өнөрүн көрдүм кыргыздын.

Манас менен Кошойдун Ат-Башыдагы Чеч-Төбөдө жолугушуусу стратегиялык жолугушуу болгон. Эки баатырдын «Кошой коргондун» ичиндеги сырдашуусу учурунда, Ата журтту баскынчы душмандардан бошотуунун, чачылган кыргыз калкын чогултуп бириктирип, эгемендүү журт кылуунун, азыркы тил менен айтканда, генералдык планы түзүлгөндүгүн байкоого болот. «Коргонду көздөй баралы, конуп кепке каналы, караан калган кыргыздын, бир айласын кылалы», деп Кошой бекер айтпаптыр. Кошой даанышман өзүнүн алыста ойлогон акылы менен жаш Манаска өтө терең мазмундуу, ак калпак калктын тагдыры үчүн стратегиялык маанидеги кеңештерин берип, алдыда турган албан милдеттерди биргелешип жүзөгө ашырууну насыяттайт. Кошойдун Манастын кулагына куюп турган сөздөрү төмөндөгүдөй:

1. “Таалайга бүткөн жан болсоң, таап ал Талас жеринди, күтүп алгын кулунум, күрдөөлдүү кыргыз элинди”.

2. “Кабылан Манас кулунум, сенин туулганың билгенмин, азганакай элиңе, туу болот деп жүргөмүн, эр жигит жерине келип конуучу, эл ичинде азамат, эл үчүн курман болуучу. Айдоодо жүргөн кыргыздар, балам сага аманат! Бейпайга калган бул элди, ажыратар шеримсиң”.

Акырында Кошой кеткеним келип конду, картайган кезде чырагым, кемиген жерим толду, эми кайра тартып Алтайга жөнө,

«андагы калың тууганды, айлантып, аман алып кел, шер болуп Манас туулдуң, бизге караан болуп бер, үзүлгөндү улайлы, чачылганды жыйнайлы, жоголгон жокту табалы, журт айласын кылалы», - деп акыл – кеңешин, сунушун, тапшырмасын дагы бекемдеп айтып, соңунда алакан жайып, батасын берип, Манасты жолго атказат. Карыя баатыр:

- Мейли, кызыл бороон жоо келсин,

Кулунум, кыйкырып чыгып турармын.

Токсонго жашым барса да,

Түз кирип, найза сунармын.

Түгөнүшөр жоо чыкса,

Туу түбүндө былк этпей,

О, балам, туунду кармап турармын.

Арыстаным тийсең колума,

Ырдап берер ырым бар,

Айта турган сырым бар. -деп убадасын берет.

Учурашуу үчүн атайын Алтайдан келген Манас кыялында идеал кылып жүргөн каарманынын кадимки турмуштагы жүзүн, турмушун, жүрүм-турумун өз көзү менен көрүп, сөздөрүн өз кулагы менен укту. Ырасында эле, Кошой, Акбалта аксакалдын аңгемесиндегидей, «кармаганда кан чыккан, тиктегенде жан чыккан, чокморуна чок чыккан, чок жарылып от чыккан, ай кулагы калкандай, бөндөдөн артык шер» экенине, журттун санаасын тартып саргайган, Ала-Тоо асыл жер үчүн, ак калпак кыргыз эли үчүн кызыл чокко түшүп, өрт кече турган, өрттү кечип да келген, кечип да жаткан, эл-жер деп жетимиш жеринен жараланып жапа тарткан чыныгы калк чыгааны экенин Манас билди. Баскынчыга багынбас, күнкорлукка чыдабас, куралын маштап, тулпарым таптап, көтөрүлүшкө даяр турган, адеп-ахлагы бийик, акылы алысты чапчыган даанышман, тажырыйбага карк улуттун көчүн баштаар жол башчы, таяна турган тоо экенине чындап ынанды. Абакесинин кеп-кеңешине канып, жаңы идеялар, жаңы чечимдер, жаңы пландар менен байып, патриоттук сезими ого бетер курчуп, жаңы милдеттерге шыктанып, кайрадан Алтайга «кыраан Манас көк жалың, кайрат менен аттанды».

6. ЖАШ МАНАСТА «КӨЗКАМАНЧЫЛЫККА», МАНКУРТЧУЛУККА КАРШЫ РУХТУН ЖАРАЛЫШЫ

Байыркы Орхон-Энесай таш эстеликтериндеги Гүл-Тегинге арналган чоң жазууда мындай бир окуя сүрөттөлгөн. Бир кезде түрктөрдүн мамлекети кыйрап, эли-журту, кытайлардын ээлигине өтүп, кыздары күң, уулдары кул болуп, түрктүн мыйзамдары унутулуп, балдарынын аты кытайлашып, "иниси агасын билбес, баласы атасын билбес" ахыбалга жеткен экен. Мына ушул маңкурттук абалды түрктүн мыктылары учурунда түрк улутунун өлүмү катары баалаптыр. "Түрк эли өзүбүздү өзүбүз мындан көрө өлтүрөлү, уруксуз бололу" (Гүл-Тегин эстелиги: Чоң жазуу). Ушундан улам муну айтабыз. Демек, муундардын, тукум-туяктардын жети атасын билбеген, тарыхын тааныбаган макулук катары өсүп, өмүр улашы - бул улуттун тамырынын соолушунун анын тирүү туруп жок болушунун башталышы.

Баскынчы жоолор, ар кандай үстөмчүл империялар кыргыз салбай туруп эле, кандайдыр бир калктын өз алдынчалыгын жоюп, улут катары жок кылууну, ассимиляциялап өзүнө сиңирип алууна максат кылса, анда алар биринчи иретте, ошол элдиг муундарынын, жарандарынын "жети ата" тамырын кыркууну, "иниси агасын билбес, баласы атасын билбес" кылып, тарыхый эстутумун талкалоону көздөп, тымызын иш жүргүзүшкөн. Кээде биздин чыгышта адамды тарыхый эстутумдан ажыратуу төбө чачты тик тургузган мыкаачы жолдор менен ишке ашырылган. "Манаста" калмак-кытай өкүлүнүн "Башына шири кийгизип, Эсенканга баралы" деген сөзү бар. Шири-бул кишини эстутумдан ажыратуучу ыкма-курал. Илгери айдар көкүл Жуңжандардын согушта туткунга түшкөн жаш жигиттерди ширинин жардамы менен кандайча "Тамырына" ажыраткандыгы жөнүндө Чыңгыз Айтматовдун жазганын эске түшүрөлү: "Оболу жуңжандар туткундун чачын бир жолу оң, анан тескери кырып жалтыратат. Ал ортодо нары жакта касапчы жуңжандар бир чоң төөнү союп жаткан болот. Оболу төөнүн терисин - калың, оор келген моюн терисин сыйрып ала коюп, аны устаралап кырып ийип, анан кеп кылып туткундун жалаң башына кийгизет, азыркы суучулдар кийчү кеп такыядай болуп калат. Шири ысык күнгө кургаган сайын кысып, туткундун

үнү кудайга жетип, көзү чанагынан чыгып, тартпаган азапты тартат да, анан өткөн өмүрүн, ата-тегин такыр эстей алгыс маңкурт кул болуп кала берет. Маңкурт деген эс-акылдан ажыраган бир сөлөкөт: өзү ким, эл-жери кайда, ысымы ким, ата-энеси ким, кайда, качан чоңойгон, - эч нерсе эсинде калбайт, эч нерсени билбейт, кыскасы, өзүн адам элем деп эсептебей калат. Маңкурт итке окшоп ээсин гана ээрчип калат, ээсин гана тааныйт" ("Кылым карытар бир күн" романы).

Адамды физикалык-биологиялык жактан кыйноо аркылуу гана эмес, ал таянып турган тарыхый-этникалык фундаментти, улуттук кыртышты жок кылуу, талкалоо аркылуу да маңкуртка айландырышкан. Байыркы бир заманда кара калмак деген жоо кыргызды чаап, эмгектеп жүргөн, жаңы баскан эркек балдарды олжолоп туткунга алат да, өз жерине алып барып, жүз бөбөктү социалдык мамилелерден жана байланыштардан оолактатып, эч кимге көрсөтпөй, обочодо көмүскө багып, жалаң согуштук өнөргө таптап машыктырат. Кыргыздын жүз кулунчагы ездөрүнүн кыргыз экенин билбей, ата-тегинен эл-жеринен, эне тилинен, таптакыр кабарсыз, согушкандан башканы билбеген жоокер-башкесерлер болуп тарбияланышат. Калмактын төрөсү маңкуртка, айландырылган, уруш өнөрүнө үйрөтүлгөн ошол жүз кыргыз жигитти бир жылы кыргыз элине карты согушка салып, ак калпак калкты өз тукумдарынын колдору менен кыргызга учуратат. Бул шумдуктуу окуя Үмөт молдонун "Жүз жигит" аттуу комуз-күүсүндө кайгылуу баян болуп чертилип калган.

Өз ата-тегин тааныбаган "Жүз жигитке", өз энесине каршы жаа аткан алиги маңкурт Жоломанга (Ч.Айтматов), жанагы, Гүл-Тегиндин эстелигиндеги Табгач-кытай империясына кул болгон түрк элинин тагдырына байланышкан өтүмүш тарых XX кылымда кандайдыр бир даражада, өзүнчө бир өзгөчөлүү вариацияда социалисттик "кызыл" кыргыздардын турмушунда кайталангандыгын эске түшүрүүгө туура келет. 1867-жылы атактуу Герцендин ачууланып мындайча жазганы бар: «Өзүбүздүн көйнөгүбүздөн жана сакалыбыздан тартып, баарынан ажырагандыгыбызды көрүп отурабыз. Бизди өзүбүздүн энебизди жек көрүүгө жана ата конушубуздун коломтосун шылдыңдап күлүүгө үйрөтүштү. Бизге чоочун тараптардын бөтөн салттарын таңуулашты». Герцендин бул сөздөрү түздөн-түз кыргыздарга айтылгандай дегибиз келет. «Эски дүйнөнү кыйратабыз!», - деген

большевиктик, нигилисттик ураанга жамынган тоталитардык система бизди да өткөн тарыхыбызга түркөй сабатсыздардын жана ташбоор эзүүчүлөрдүн кайгы-муңга голгон караңгы тарыхы катары кароого, улуттук салттарыбызды чириген феодализмдин «калдыгы» катары түшүнүүгө багыттап, элибиздин эркиндиги үчүн күрөшкөн улуттук баатырларыбыз, уулдарыбыз "феодал", "пантюркист" деп аныктаптып, өз тилин, маданиятын сүйгөндөр "улутчул" аталып, IX кылымда кыргыздар өзүнүн империясын түзгөн деген тарыхый маалымат саясий жаңылыштык катары бааланып, өз өлкөсүндө туруп, өз эне тилин, өз тегин билбеген өйдөкү жүз жигитке окшогон тукумдар көбөйүп, "Ата", "Апа" деген эзелки төл сөздөрүбүз "Папа", "Мама" менен алмашып, өз бешигин балталап бүлүндүргөн, өз «Буту энесине» каршы ок аткан Орозкулдар ("Ак кеме" фильми), Жоломандар (Ч.Айтматов) арбып, улутубуздун тарыхый эстутуму талкаланганы чындык болучу. Кыргыз эли "Совет эли" деген тарыхый "жаңы" жалпылыкка сиңип кетүүгө тийиш болгон. Албетте, советтик түзүлүш түпкүлүгүндө жакшылыкты көздөгөн. Бирок тоталитардык системанын тутумунда түзүлгөн шарт- жагдай, "пролеткульт" идеологиясы объективдүү түрдө ушуга алып келген. Түзүлгөн мындай абалды белгилүү саясатчы Дастан Сарыгулов да төмөндөгүчө күйүп-бышып ырастап отурат: "Кыргыз билимсиз, маданиятсыз, сабатсыз, жапайы, ынтымагы жок, араң эле XVI кылымда калыптана башталган эл. "Улуу агасынын" аракетин менен капитализм доорунан аттап, социализм дооруна өтүп алды- деген мааниде 70 жыл жүргүзүлгөн саясат үч-төрт муун кыргыз элинин аң сезимин ээлеп, жүлүнүнө, канына чейин сиңип, улуттук эстутумун кыйратып, рухий бүтүндүгүн жок кылды, элдүүлүгүнөн кол үзгөн чекке жеткизип, тегин, тарыхын билбеген, эне тилин, салтын, наркын, дөөлөтүн, улуу мурасын сыйлабай, унуткан, Мекен тагдырына, улут келечегине кайдыгер караган маңкурттардын көбөйүшүнө алып келди." (Д.Сарыгулов. Кыргыздын байыркы тарыхы. Китепте: Элдик жыйын, 1 -улуттук кеңеш. Бишкек, 2008, 46.)

Буларды биз эмне үчүн эскердик. Муну "Шири" идеологиясынын адамдын, элдин тарыхый түп тамыры үчүн, демек, кишинин инсан катары, улуттун улут катары өмүр-жашоосу үчүн, алардын маданий-тарыхый "генефонду" үчүн өтө коркунучтуулугун, түбүнөн кемирип-кесип, кыркып-кыйып

таштоочу антигуманисттик күчүн жетигирээк туюнуу ниетинде эстеп отурабыз. Тери шири бар экен, анан социалдык, же болбосо идеологиялык шири бар экен. Адамды алкакка камап, анын ой жүгүртүүсүнүн үстүнөн полициялык кеземел орноткон акимчи-буйрукчул түзүлүштүн жарандардын башына кийгизген "идеологиялык ширисинен" улам кэчээ улутубуз өзүнүн этникалык кыртышынан ажыроо, коммунисттик-космополиттик жалпылыкка акырындап сиңип, жок болуу опурталдуулугуна дуушар болгон.

"Социалдык шириге", андан туулган маңкуртчулук илдетине "Манас" эпопеясы да өзүнүн бүткүл турушу, духу менен каршы. "Манаста" каардуу жана амалкөй кытайлык Алооке хан тоолуктарды таруудай чачып, бирин эренге, бирин тереңге, бирин Алтайга, бирин Каңгайга тентиткенде ак калпак кыргыздын ар кайсы чоочун калайык-журттарга жана кыжылдаган калмак-кытайга сиңип, эл катары жок болушун көздөгөн. Кыйла жылдар өткөндө кай бир аймактарда өйдөкү Гүл-Тегиндин эстелигинде маалымдалгандай, түрктөрдүн башына түшкөн маңкурттук тагдыр, алатоолуктардын да башына келип, кээ бир кыргыз топтору калмакташып, кытайлашып Алоокенин мүдөөсү ишке аша баштаган. Бул көрүнүш "Манаста" Акбалтанын жаш Манаска айткан төмөнкү сөздөрү менен баян этилет: "Бай Жакып менен агани, балдары Үсөн бар эле, айдап кетип Үсөндү, кара калмак алды эле, Үсөн атын жойду дейт, Көзкаман атка конду дейт, калмакча атын койду дейт, кыргыздын атын жойду дейт, тууганды туура унутуп, баарысы калмак болду дейт". Үсөн тууганынын атын калмакча коюп, өзүнүн кыргыз атын жойгону жаш Манасты таңгалдырбай, жан дүйнөсүн жыйрылтпай, каршылык сезим жаратпай койбогон.

Мына ушинтип, Үсөн баштаган кыргыздар калмак-манжуу массасына ассимиляцияланып, психологиясы такыр өзгөрүп, балабакырасынын ысымдары Чаңдаяк, Чагалдай, Дөрбөлдөй делип калмакча коюлуп, дини будда болуп, ырым-жырымы калмакча жасалып, "Какандап" ураан чакырып калышат. "Манаста" кыргыз элине карата чыккынчылык ушул "туугандардын" ичинен чыгат. Кытайдын императору Эсенкан амалданып барып, Манасты уу берип өлтүрүп, Бээжинге башын кесип алып келе турган адамды дал ушул Каңгайда кыргыз атын өчүргөн, жети атасын унуткан пенделердин ичинен тандайт. "Журтуна бузук беш айбанды" баштаган Көзкаман кулчулуктан жаңы эле кутулган бүткүл кыргыз

эли медер тутуп турган Манаска кол салат. Манаска уу берет. Демек, бул анын өз бир тууган элинин өлгөндө-талганда жетип турган эң ыйыгы-эркиндигине кол салганы, өз элине уу бергени эле. Көзкаман жанагы "жүз жигит" сыяктуу өз бир боор калкына, туулган тууруна каршы барып отурат. "Маңкурт итке окшоп ээсин гана ээрчип калат, ээсин гана тааныйт" (Чыңгыз Айтматов). Калмакташкан кыргыз Көзкаман да жанынын тереңинде Эсенканды гана ээрчийт, Эсенканды гана тааныйт.

Бүгүнкү күндө эгемендүүлүктүн заманында да өткөн тоталитардык доордо башына "идеологиялык шири" кийип калган кыргызстандык массалык адам өзүнүн "уясынан" өзүнө окшош "балапандарды" учуруп чыгарууда. Бекеринен төмөнкү сыяктуу акындык саптар газета-журналдарга жарыяланып жаткан жок: "Мальборо" экен калпагыңдын урааны, кытай тамга—көйнөгүңдүн далысы! Көөдөнүңдө христиандар символу, ары жок, эй, кайда кыргыз намысы!". Дагы бир мисал. Улуу Манас Атабызга Москва шаарында эстелик тургузулгандыгы үчүн Бишкектик Бахтияр аттуу исламчы жигиттин өлкөнүн Президентине каршы джихад жарыялагандыгын эске түшүрөлү. («Вечений Бишкек», 26.05.2017). «Жер ээн болсо доңуз дөбөгө чыгат» дегендей, маңкуртчулук кээде ушинтип өзүнүн чокусуна чейин чыгып жатат. Мобу мисалга да көңүл буралы. Маселен, кыргыз телеберүүсүнөн тартууланган бир көрсөтүүдө 5-6 кыргыз улутундагы өспүрүмгө "эгер кайра төрөлүп калсаң, ким болор элең?" деген суроо берилгендиги, берилген ушул суроолорго окуучулардын биринин артынан бири француз болгум келет, орус болууну каалайм, немис болгум келет, англичан болгум келет деп жооп беришкендиги коомчулуктун көз алдында турат. Бул балдар бир гана кыргыз болууну каалабайт. Мынакей, эгемендүүлүктүн шартындагы "жүз жигиттин" башталышы көз көрүнөө. Бир сөз менен айтканда, ушул кыргыз болууну каалабаган кичинекей "жүз жигит" ушул бойдон чоңоюп, миң жигитке, он миңге, жүз миңге, миллионго өсүп чыкса (өсүп чыгышына бизди тегеректеп турган геосаясий күчтөр, массалык маданият, ар кандай диний миссионерлер, глобалдаштыруу саясаты катуу кызыкдар экендигин эске алалы), анда бул кыргыз улутунун өз эрки менен, өз колу менен өзүн өзү жок кылуусу (самоубийство) болмок.

Бекеринен "Манаста" "айтып берчи кулурум, ата-бабаң айлыңды, ары түбү дайыңды" деп айтылбайт. Кыргыздардын педагогикалык философиясында бала өз бир боор эл-жеринин

кыртышынан тамырлап, чынар дарак сыяктуу бүчүрлөп өсүп чыгууга тийиш, башкача айтканда, өз улутунун топурагынан "программаланып" чыгышы керек. Ошондо гана ал өз элинин адамы, азаматы боло алат. Манастын тарбиячысы Акбалтада дал ушундай ишенимде жашаган даанышман. Акбалта карыя да айрыкча, "ата-баба, айылың, ары түбү дайыңын" тааныбаган түпсүз жетесиздикке. жанагыдай азыркыча айтканда, маңкуртчулукка каршы иммунитет күчтүү өнүккөн. Бекеринен Акбалта атасы койгон кыргызча атын жоюп, калмак болуп, Көзкаман атка конуп, түбүн унуткан Үсөн жөнүндө жаш Манаска күйүп-бышып аңгеме куруп, тарбия берип отурган жок. Акбалта, Чыйырды бала Манаска антимаңкуртчулуктун духунда тарбия беришкен. Алар Манастын жанынын өз элинин жаны менен, өз калкынын руху менен, эстутуму өз журтунун тарыхы менен жуурулушу үчүн, ой-тилеги мекенинен ажырап, кор болгон кыргыз элинин үмүтү, мүдөө-максаттары менен бир болушу үчүн тикелеринен тик турушту. Мына ушундай таалим-тарбиянын натыйжасында Манас бекем тарыхый эстутумга, антимаңкурттук рухка, көзкаманчылыкка каршы духга ээ болду. Анын аң-сезимине жана жан дүйнөсүнө байыркы түнкү атасы Каракандан тарта, андан берки доорлордогу, замандардагы, кечөөкү күндөрдөгү кыргыз элинин кайгы-кубанычтары, трагедиялары менен жеңиштери, салт-санаасы менен жоокердик баатырдык тарыхы, калк чыгаандарынын эрдиктери, ата-бабалардын ар-намысы, патриоттук нарк-дөөлөттөрү мөөр болуп басылып калды. Жаш Манас мына ошондой элдик тарбиянын аркасында өзүнүн ушул жарык дүйнөдө тили чыгып, адам болуп, өсүп-өнүп жашап жаткандыгы үчүн бир боор эл-жерине, ата-бабаларына милдеттүү экендигин, өз элинин тарыхы менен киндиги туташ экендигин, мындан ары карай ушул ак калпак кыргыздын татыктуу уландысы болуп жашоого тийиш экендигин аңдап туюнду. Мына ушундан улам Манас Алтайда акыры момундай чечимге келип отурат:

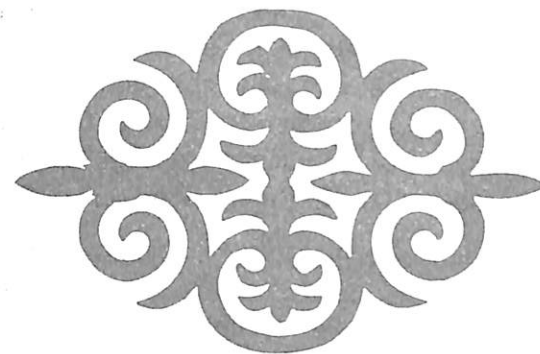
"Калкым кыргыз, сен үчүн,
Курман болуп кетейин.
Найзалашып топ бузам,
Тагдыр жетсе окко учам.
Арбагы бийик Ала-Тоо,
Барбай кантип коеюн.
Атамдан калган жеримди,

Албай кантип коеюн.
Ак асаба кызыл туу,
Аягын жерге сайбасам,
Асабасын жыйбасам,
Атым өчүп калбайбы,
Атамдан качган Ала-Тоо,
Алтайдан калбай албасам.

Демек, элибиздин өткөн тарыхын ыр менен чагылдырган улуу эпосубузда бала Манастын мекенчилдиктин, антимаңкурттук рухтун нугунда социалдашуусу атайын максатка багытталган таалим-тарбиянын натыйжасы болуп чыкты. Жогорудагы кыргыз болгум келбейт, англичанин, немис, орус болгум келет деген бүгүнкү кыргыз жеткинчектеринин сөзүн эстейли. Бул балдар кыргыз элинин эркиндиги, бакгысы үчүн кылымдар бою күрөшүп келген Манас баштаган баатыр ата-бабаларынын, маселен, Бакайдын, Кошойдун, Чубактын, Сыргактын, Барсбектин, Жаңыл Мырзанын, Кубат бийдин, Жайыл баатырдын, Тайлак баатырдын, Курманжан датканын, Алымбек датканын, Абдыкерим Сыдыковдун, Жусуп Абдрахмановдун, көкүрөгүн дзотко тоскон Чолпонбай баатырдын. Исхак Раззаковдун жана башка Ата журтубуздун сандаган чыгаан уул-кыздарынын атуулдук-патриоттук каармандыгын билбесе, өз калкынын тарыхына чоочун болсо, ага кан-жаны, жан дүйнөсү жуурулушпаса, албетте, чет элдик модалардын кулу болот. Мындай маңкурт жаштарда өз эл журтунун тарыхы менен сыймыктануу сезими болбойт. Алар өйдөтөгү Көзкаман сыяктуу чоочун өрнөктөргө сыйынган, камгак сыяктуу тоголонгон макулуктардын кейпин кийет.

Көзкаман - бул "тамырсыз" адамдын символу. Башына "социалдык шири" кийген кулдун символу. Маңкурт-душмандын колундагы куурчак жана өзүнүн "учкан уясына" каршы пайдаланыла турган курал. Көзкаман бизге көрсөтүп турган "Манастын" ачуу сабагы жана кара түстөгү белгиси. Көзкаман - "тамырсыз" адамдын жамаат үчүн, улут үчүн социалдык жактан өтө коркунучтуулугу жөнүндөгү "Манастын" эскертүүсү. Дастанда Көзкамандын жана анын куралчан тобунун кырк чоро тарабынан талкаланып жок кылынышы - бул Манас рухунун маңкуртчулукту жамандык катары тангандыгынын жана кабыл албагандыгынын символу. "Улуу Манас" ыйык китебиз бүгүнкү тукумдарды маңкуртчулуктан сак болууга астырган үндөп, балага кенедейинен

мекенчилдиктин рухун сиңирүүнүн, алардын дүйнөсүндө көзкаманчылыкка, маңкуртчулукка каршы рухтун чырагын эртелеп жандыруунун зарылдыгын насыйкаттап турат.

7. АТА-ЭНЕ МЕНЕН БАЛАНЫН ОРТОСУНДАГЫ ГАРМОНИЯНЫН ӨБӨЛГӨЛӨРҮ МАНАСТЫН ЭЛИНДЕ КАНТИП ТҮПТӨЛӨТ?

Өйдөтө кыргыз чөлкөмүндө эне-атанын статусу өтө бийик экендиги, эмне үчүн ата-эненин мынчалык ардакталарынын себеби да кошо айтылып өттү. Бирок кыргыз кыртышында ата-эненин өзгөчө кадыр тутулушунун жогорудагыдан башка да айтыла элек себептери, турмуштук тамырлары барбы деген собол туулат. Ата-эненин аброюнун көтөрүлүшүнө өбөлгө болгон, биз анча элес албаган кандайдыр бир этномаданий, социалдык-педагогикалык кошумча шарт-жагдайлар, себеп-факторлор бар болду бекен? Ата-эне өзүнүн уул-кыздын алдындагы ушундай бийик аброюн кандай жолдор менен камсыз кылат? Ушуга илик салып өтсөк.

Албетте, бардык элдер үчүн эле бала «боор эт менен тең». Бирок биздин чөйрөдө балага карата болгон мамиле өзгөчө бир айырмаланган этномаданий колоритке эгедер. Бул жагынан кыргызда кайталангыс каада-жөрөлгөлөр иштелип чыккан. Жарык дүйнөгө келген перзент бизде туулгандан баштап өзгөчө бир бөлөлөөгө, далайга чейин өкүм сүргөн шандуу майрамдык атмосферанын кучагына бөлөнөт. Анын төрөлүшү өзүнчө бир коомдук окуя катары кабыл алынат. Ал бир үй-бүлөдөгү гана окуя болбостон, жалпы жамааттагы окуяга айланып чыга келет. Бул фактыга ата-эне гана кубанбай, айлана-тегеректегилер да сүйүнүчкө батышат.

Баланын жарык дүйнөгө келишин кыргыздар, биринчи иретте, уга элек атасына, ага-тууганга, дос-тамырга күн болобу, түн болобу сүйүнчүлөө менен кабарлашат. Кимдир бирөө «сүйүнчү» айтып чуркайт. Этнографка да сөз бере өтөлү. *«Сүйүнчүлөө»*. Бул – жарык дүйнөгө келген наристени жакындарына, жакын санаалаштарына кубаныч катары кабарлоо, анын эркек же кыз экендигин билгизүү үчүн бала-бакыраны, кээде чондорду

деле бирөөлөргө чуркатуусу. «Сүйүнчү!» - деп эшиктен кирип, эркек-кызын айтканда эле элибиз эч нерселерин аячу эмес. Көгөндөгү козу-улактардан чечип берген» (этнограф Амантур Акматалиевдин «Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү» китебинен).

«Манас» эпосунда Манастын туулганын жайытта жүргөн Жакып атасына Акбалта чапкылап сүйүнчүлөп барат:

Айтканымды туюнчу,

Арстаным Жакып, сүйүнчү!

Карыганда байбиче,

Кабылан тапты, сүйүнчү!

Жоголордо байбиче,

Жолборс тапты, сүйүнчү!

Күтүүсүз кабарды укканда, Жакып акылынан тана түшөт. Эсине келгенде, көз жаш аралаш: «Андай болсо Акбалта, мынабу алтынды алчы бир калта, камбар боздун үйрүнөн, тандап туруп тогузду ал, төөдөн алгын төртөөнү» - деп, сүйүнчүсүн берет.

Бала «ыңаалап» төрөлөр замат үйдөгү кыз-кыркын, катын-калач кубанычтан мандайлары жаркып, энелер өзгөчө бир сүйүнүчтүн, урматтын белгиси катары наристени кайталангыс каада менен тосуп алышат. Карынга куюлуп сакталган сары май кыргыздардын эң бир сыйлуу, эң бир жогору бааланган кымбат тамактарынын бири. «Ыңаалаган» ымыркай эң биринчи кыргыз даамынын ушул «падышасы» менен оозандырылат. *«Бала оозантуу»*. «Бул – жарык дүйнөгө келген перзенттин оозуна биринчи ырымдап, энелер карын бузуп, сары май салуу, таттыруу. Карындын оозу ачылып, томурулган сары майдын андан аркысы жентекке берилет. Бешик тоюна коюлат» (Амантур Акматалиев). Бул ырым «Манас» эпосунда да айныгыс түрдө аткарылат. Энесинин этегинен түшүп, жерде туйлап бакырып жаткан Манасты Бакдөөлөт көтөрүп ала коёт:

Бакырып жаткан баланы,

Бакдөөлөт жерден алганы.

«Сандык толо май, - деди, -

Салган кошо бал, - деди.

Эки-үч карын май алып,

Эми оозуна сал» - деди.

Айланадагы тууган-туушкандар, коншу-колондор төрөлгөн перзентти көрмөккө убап-чубап келе башташат. Ымыркайды көрүш үчүн ата-энесине же үй-бүлө мүчөлөрүнө кубанычты тең бөлүшкөндүктүн белгиси катары ырымдап, көрүндүк тартуулашат. Үйдөгүлөрдүн кай бирөө тамашалай көрүндүк да доолашат. Мына ушинтип, бала туулган үйдө ак көрпө жайыл маанай өкүм сүрөт. **«Көрүндүк. Бул – жарык дүйнөгө жаңы келген наристени уккандар барып көрүүсү, мурдунан чымчып, бетинен өбүү үчүн көрүндүк берүүсү. Аны доолаган адамга акча-тыйын, буюм-тайым, кийим-кечек сунуусу. Мындай ырасми кыргыз элинде кенен жайылган. Мындай сүйүнчүдөн жакшы санаалаштары шар кетип, арбын көрүндүк карматып, баланын ата-энесинин зоболосун көтөргөн. Көрүндүккө мал да берет»** (Амантур Акматалиев).

Баланын төрөлүшүнө байланышкан каада-салт жөрөлгөлөрү биринин артынан бири жасалып, үй ичинде шатыра-шатман кубаныч, жаркын маанай улана берет. Кыз балабы, эркек балабы, наристенин төрөлүш урматына берет. «Жентек» деп аталган тойчук берилет. Жентекке атайын арналып айыл-апа, коншу-колондор чакырылат. Дасторкон үстүндө майрамдагыдай шаң өкүм сүрүп, асыл сөздөр сүйлөнүп, наристенин аман-эсен чоңойушуна, келечегине карата не бир асыл каалоо-тилектер айтылат. **«Жентек. Бул – наристе төрөлөөрү менен кошуна-колондорго жетине албай, зор кубаныч менен даам сыздыруусу. Болгон тамак-ашын ортого коюп, «кел бери» болуп туруусу. Жентекке сары май томурулат. Боорсок төгүлөт. Токоч сындырылат. Эт тартылат. Татымал коюлат. Суусундук болот»** (Амантур Акматалиев). Бул жөрөлгө - салт «Манас» эпосунда да аткарылат. Манас төрөлгөндө жентек тойду Жакып да берет.

Ошондо Жакып берендин,

Картайганча бала жок,

Балалуу болуп турганда,

Той бербеске чара жок.

Кармап, карман кой союп,

Эсеп жеткис кол союп,

Ала-Тоодой эт болуп,

Ала-Көлдөй чык болуп, - делип ырдалат «Манаста»

«Жентек» каадасына уланган «Жентектөө» деген да жөрөлгө бар. Бул илгери өзүнчө бир эреже болгон. Жакын санаалаштардын, жакындардын, туугандардын кай бирлери ата-эненин наристелүү болушуна өзгөчө көңүл бөлүп, бул жакшылыкка тең орток экенин билгизип, тамак-ашын белек-бечкегин көтөрүп атайы келип, жекече урмат көрсөтүп, ымыркайдын мурдунан чымчып өөп, тасмал четинде чеке тердетип чай ичишип, үй ээлеринин кубанычын бөлүшүшөт. Дагы этнографты тыңшайлы: **«Жентектөө. Бул – жаш наристенин жарык дүйнөгө келишин урматтоо. Ага атайын назар таштоо. Кийим-кече, акча-тыйын, буюм-тайым менен баруусу, мал-сал жетелеп, тамак-аш бышырып келүүсү, баланын ата-энесине сүйүнүч туудуруусу. Муну элибиз жеринен жогору балаган. Жакындары балага тай-торпок, кой-козу ыроолошот. Туш кийиз, шырдак, ат жабдык өндүү салттуу жана адеми буюмдар да жентектөөгө түшөт. Жентектеп барган жери да жекече сыйын аябайт. «Сыйга сый, сыр аякка бал». Ошого тете тосуп, талаптагыдай кылып узатышат»** (Амантур Акматалиев).

Мындан кийин «Бешик той – бешикке салуу» деген кубанычка толгон, салтанат-шаңга, көңүлдүү уу-дууга бай каада-жөрөлгө өткөрүлөт. «Манас» эпосунда балага зар болуп жүргөн Жакыптын үйүндө перзенттин төрөлүшү чоң окуяга айланат. Жакып Манас перзетинин урматына бешик той катары ылыс-жакындан эл чакырып, «кармап-кармап кой союп, санат жеткис мол союп, Ала-Тоодой эт кылып, Ала-Көлдөй чык кылып», чоң той берет. **«Бешик той – бешикке салуу. Наристенин төрөлүшү – ошол үйдүн чектен ашкан кубанычы! Бешик той каадалуу той катары**

берилет. Колунда барлары мал союшат. «Илгери анын бешик тоюна ак кочкор союлган» - деген сөз бар. Тай соёт. Чакырылгандар бирдемелерин ыроолоп алпарат. Ага: көйнөк-кече, ороо-чулгоо, акча-тыйын кирет. Адатта, таяке-тайындары бешигин, шимегин жасатып, анын төшөнчү-орунчусун жасалгалап барышат. Той желет» (Амантур Акматалиев). Анан баланы бешикке салуу каадасы аткарылат. Чоң эне же айылдагы набаттуу байбичелердин бири колун таза чайкап, аппак чүпүрөк менен аарчып, бешиктин ороо-чулгоолорун алып даярдап, олпогун төшөп, арча күйгүзүп, «Менин колум эмес, Умай эненин колу, ата-бабадан калган жөрөлгөбүз. Алас-алас, ар балээден калас!» - деп бешикти аластайт. Бешикке чачыла чачат (боорсок, курут, жер-жемиш ж.б.). Баланы абайлап, колуна алып, акырын ак олпокко жаткызып, бөлөй баштайт да, «Азем бешигиңе жата гой! Атаң жаткан арча бешик, ак бешик сага кут болсун! Ата наамын сактаган эр болгун! Эне наамын сактаган уз болгун! Эл журттун камын ойлогон шер болгун!» - деп ымыркайды аздектеп, аруу тилегин кобурап айтып, бешикти бир аз ары-бери терметип, анан энесине ыйгарат. Апасы бешикти терметип, бешик ырын акырын, мээрим менен ырдайт:

Алдей, алдей, ак бөпөм,

Акбешикке жат бөпөм.

Жапкан нандын ортосу,

Жүрөгүмдүн толтосу.

Жакадагы кундузум,

Асмандагы жылдызым.

Бешик ыры бала бешиктен чыкмайынча ырдалып жүрмөйү шарт. Ушунун бары эле өзүнчө бир педагогика.

Наристе бир жашка чыкканда үйдө дагы той, дагы майрам. Баланын биринчи кадамынын урматына көңүлдүү бака-шака, өзүнчө бир салтанат-шаң менен «Тушоо той» өткөрүлөт. Тушоо кесүүгө кайрадан топурап тууган-туушкандар, дос-тамырлар, коңшу-колондор, айыл-апа, чоңдор жана чурулдап-чуркурап балдар

катышат. «Тушоо кесүү» (тушоо тою). Бул – бала бир жашка чыкканда, б.а. жыл маалына төп келгенде өткөрүлө турган салттуу жөрөлгө. Ата-эне мал союп, айыл-апага той берет. Ага карата жайында кымызды көрөңгүлөтөт, кышында бозо кордолот. Той ичип-жегенден соң, тойго катышуучулар балага ак баталарын беришет. Тойдогулар жапырт эшикке чыгышат. Демек, тушоо кесүү аземи башталат. Там-тун баскан баланын бутуна кара-актан чалынган (эшилген) жипти каршы-терши казыкбош чала байлашат. Топтолгон балдар бута атым аралыктан чуркоого коё берилет. Байгеге тай, торпок, кой, козу, улак, акча ж.б. ылайыкташтырыла тартылат. Тушоо кесилгенден кийин баланы эки колунан «тай, тай, тай» - деп, тайтайлашат. Мына ушундан кийин чалынбай, жыгылбай, зор ишенимде баланын шар басып кетүүсү башталат» (Амантур Акматалиев).

Кыскасын айтканда, мына ушинтип кыргыздын этночөйрөсүндө туулган «туяк», перзент жогорку кенч катары төбөгө көтөрүлүп, өзгөчө ардакталат. Көрүнүп тургандай, кыргыз үйүндө туулгандан тартып, далайга дейре баланы түркүн салттык каада-жөрөлгөлөрдү аткаруу менен коштолгон кучакка сыйбаган кубаныч, ак көрпө жайыл шатыра-шатман маанай, өзүнчө бир салтанат-шаңга оронгон майрамдык атмосфера курчап турат. Башкача айтканда, наристенин тегерегинде айрыкча бир уникалдуу, таалим-тарбиялык мазмунга карк педагогикалык чөйрө түзүлөт, психологиялык жактан жагымдуу, комфорттуу кырдаал өкүм сүрөт.

Албетте, наристе бала өйдөкүдөй каада-жөрөлгөлөрдүн өткөрүлүп жаткандыгын билбейт. Бирок мунун өзү, ушунун бардыгы бала үчүн изсиз өтүп кетет дегенди түшүндүрбөйт. Бала өтө сезгич жан. Анда акыл жарала элек болсо да, өзүнө төгүлүп жаткан мээримди тулкусу менен туюп турат. Үйдөгү ата-эненин кубанычтуу маанайын инстинктивдүү түрдө сезбей койбойт. Элдик акылмандык «Бала билет, билбесе неге күлөт» деп бекеринен айтпайт. Чынында, үнүлүп байкаса, энеси капа болуп, кайгырып турса, эмчегинен сүт жакшы чыкпай, бала какылдап көп ыйлай турган болот. Эненин келөкөлүү маанайы балага берилет. Ошон

үчүн кыргызда «Энеде кээр болбосун, мээр болсун» - деп айтылат. Эгерде апасынын маанайы жарык болуп, жүрөгү кубанычка толуп турса, бул маанай балага да өтүп, ийиген эмчекти наристе балкылдатып соруп, андан ары көшүп, мемиреп уктап да кетет.

«Бала тарбиясы – бешиктен» деген накыл да жөн жерден айтылбаган. Педагогикалык психологиянын жана этнопсихологиянын адистери бешик ырынын мукамдуу авазы ымыркайдын музыкалык туюмун ойготорун, кулагын эне тил сөзүнө үйүр кыларын, бешик ыры наристенин психикасынын аң сезимсиз катмарларында (безсознательный слой психики) фиксацияланарын белгилешет.

«В современной антропологии, под влиянием культурной психологии все более утверждается взгляд, что культура начинает входить в психику младенца и оказывает на нее влияние самого момента его рождения. Новорожденный, едва он появился на свет, подвергается целому ряду культурно-обусловленных манипуляций. Таким образом, ребенок, едва он родился, становится объектом культуры. А поскольку он превращается в объект культуры, с которым осуществляются культурные манипуляции, включая обращенную к нему речь, ему приписываются культурные характеристики, он воспринимается сквозь призму культуры, то младенец со своего первого вздоха оказывается артефактом. Так культура наряду с биологическими и социальными факторами влияет на самую формирующуюся структуру психики человека» (Современная этнопсихология – Минск, Харвест, 2003, 140-141-беттер).

Бир сөз менен айтканда, сүйүнчүлөө, бала оозантуу, көрүндүк берүү, жентек той, жентектөө, бешик той, тушоо кесүү сыяктуу керемет каада-жөрөлгөлөрдү жасоо учурунда өкүм сүргөн шатырашатман, ак көрпө жайыл маанайдын, аба жарып айтылган тилек-каалоолордун жаркын энергиясы ата-эненин толкунданган жан дүйнөсүндө аккумуляцияланып, алардын кубанычтан дүкүлдөп соккон жүрөгү, бакылдап ийиген эмчеги аркылуу балага өтөт. Бешикке салып жаткандагы «Азем бешигиңе жата гой! Атаң жаткан арча бешик, ак бешик сага кут болсун! Ата наамын сактаган

эр болгун! Эне наамын сактаган уз болгун! Эл-журттун камын ойлогон шер болгун!», деген чон эненин мээриминин ысык табынын алдында наристе магдырайт, мемирейт. Дагы айталы, энесинин кыңылдаган бешик ырынан төгүлгөн илептин алдында бала көшүйт. Тушоо кесүү маалындагы ата-энесинин, айланадагылардын жаркын жүздөрүнөн, кубанычтуу бакашакаларынан наристе үйдө бир жакшылык болуп жатканын сезип, бети албырып, барбалаңдайт. Демек, өйдөтөгү шаңдуу каада-жөрөлгөлөр наристенин психикасына түздөн-түз таасирин тийгизет деп, ишенимдүү айтууга болот. Энесинин ичинде - «баланын үйүндө» биологиялык комфорттуу шартта жаткан бала, тышка чыкканда да өйдөкүдөй этномаданий комфорттуу жагдайга, гумандуу социалдык атмосферага туш болот. Мунун өзү баланын психикалык саламатчылыгы үчүн жагымдуу өбөлгө болуп кызмат кылат. Демек, кыргыз чөйрөсүндөгү жанагындай этнопедагогикалык гумандуу иш-чаралар баланын адам болуп түзүлүшүнө өзүнүн үлүшүн кошот. Сүйүнчү, көрүндүк, жентек той, бешик той, тушоо той салттары баланы социалдаштыруунун өзүнчө бир кыргызча стили, өзүнчө бир кайталангыс этнопедагогикалык усул десек болот.

Бала болуп торолуп, там-туң баскандан тарта да чүрпөгө мээрим нуру төгүлөт. Энеси менен баласынын ортосундагы мамилелердин тарыхына баам салсак, «Манаста» Чыйырды эненин баласы Манаска карата мээриминин чеги жок («Эркетип энеси, аркалап жүрдү атасы»). Он эки жашка чыгып калса да, апасы Манасты «Боздон тоодак куткарбас, боз ала шумкар Манасым, калкайган тоого токтобос, кара ала барчын Манасым, сөзү таттуу балдайым, сөөлөтү сонун айдайым!» деп, уулуна эбедени эзилеп турат. Манасы тентек болсо да, эч убакта, эч жерде осол мамиле жасабайт. Уулу үчүн отко, сууга түшүүгө даяр.

Психолог-педагогдор үй-бүлөдө ата-эненин мээримине бөлөнүп чоңойгон бала эч убакта ташбоор болбостугун жана ал чоңойгон кезде ата-энеси менен өзгөчө жакын, ысык мамиледе болорун, ата-энесине агынан жарылып ачылып турарын белгилешет. Мээрим мээримди жаратат. Буга ушул эле Чыйырды эне менен уулу

Манастын ортосундагы жуурулушкан ысык мамилени мисал катары келтирүүгө болот.

Атагы таш жарган баатыр болуп, Таласта ажонун тагында отурган чагында да, Манас Чыйырды энесин айланчыктап турат. Маселен, ал бир ирет Алманбет менен келип, бир жагынан энесине эркелеп, экинчи жагынан достук үчүн ант кылып, Чыйырдынын эмчегин эмет. Муну көргөн атасы Жакыптын жылмайып күлүп турганы «Манаста» мындайча сүрөттөлөт:

«Отуздагы баласы,

Зонкоюп эмчек эмди!» - деп,

Эми Жакып чал күлүп турганы».

Бир сөз менен айтканда, Манастын адам катары жаралышында энеси Чыйырдынын күндөй чачырап төгүлгөн мээриминин мааниси ченемсиз. Бала күнүнөн эне мээримине каныккан Манас тереңде Чыйырдыга ыраазы. Ал апасынын эмгек-мээнетин жүрөгүнүн түпкүрүндө алдейлейт. Чыйырдыга Таласка атайылап Ак сарай салып бергенине караганда («**Чыйырдынын Ак сарай, кендиги бар бир далай**»), Манастын апасын төбөсүнө көтөрүп багып жаткандыгы байкалат. Манастын апасына болгон ак мамилеси – бул энени урматтоонун жогорку өрнөгү. Эгерде көзү тирүү болгондо Манас балким, Чыйырды энесинин ысымын ташка чектирип жаздырып, эстелик тургузат беле. Бирок тилекке каршы, Манастын элим-жерим деп жүрүп, апасынан мурда көзү жумулуп кетти. Баса, айтмакчы, ажал тооруп, көзү жумулуп баратканда да, Манас Чыйырды апасын оозанып: «**Өрүштөн кыркпа желемди, өксүтпө карган энемди**» – деп чогулуп келген туугандарына керээз кылат. Мунун өзү Манастын энесине болгон уулдук чексиз урмат-сүйүүсүнүн дагы бир айныгыс далили.

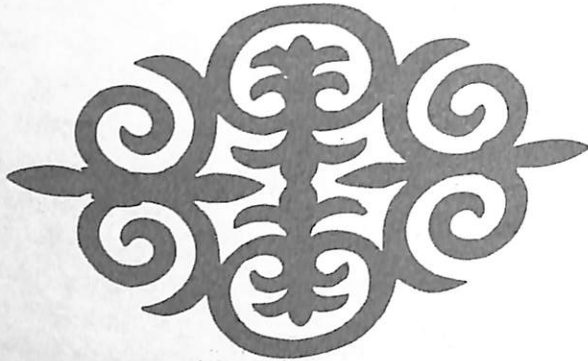
Кыскасын айтканда, МЭЭРИМ – бул бала тарбиясынын пайдубалында жаткан улуу жаратуучу кудурет. Манас баатырды мээрим жараткан. МЭЭРИМ – кеңири айтканда, кыргыздын залкар педагогу И.Бекбоев жазгандай, «педагогиканын башкы кыймылдаткыч күчү». Мээрим менен тарбиялоо – «Манас» эпосунун улуу гуманистик педагогикалык насыякаты.

Ата-эненин таалим-тарбиясында өсүп жаткан өспүрүм ошол эле учурда кийинки кенже бөбөгү төрөлгөндө салт боюнча «сүйүнчү» айтып, тууган-туушкандарга чуркап, ата-энеси менен кошо баягы жентек тойдун, бешик тойдун, тушоо тойдун түйшүгүн жана кубанычын баштан кечирип, энем менен атам мен туулганда, мен бир жашка чыкканда да мени ушинтип жөрөлгөлөп, ак тилектери менен аздектешкен тура деп, ичинен ыраазы боло толгонуп, ойго чөмүлөт. Дагы өнүп-өсүп, чоң киши болгон чагында ата-энесинин ат көтөргүс, төө көтөргүс мээнетине көзү жетип, атасынын үмүтүн, апасынын ак сүтүн актоону ал өмүрүнүн максаты катары туюнуп калат. Ал үчүн бир теңирден башка ата-энеден өткөн улуу жана ыйык нерсе жок. Уул-кыз ата-энесинин өмүрүн, өлбөстүгүн тилейт. Бирок аттигиниң, бу жер үстүндө түбөлүктүү эч нерсе жок экен да. Ушундан улам кыргыз уул-кызы мына момундай ырды армандуу нота менен ырдай жүргөн:

Тогуз ай бою көтөрүп а,
Толгонуп сөөгү сыздаган а.
Он ай бою көтөрүп а,
Омуртка сөөгү сыздаган а.
Түн уйкусун үч бөлгөн а,
Түйшөлүп, эмчек эй сүт берген а,
Энең бир өлбөс эй болсочу а.
Ак жолборстой чамынган а,
Алтындан кемер эй тагынган а,
Акыл-насаат оу кеп айткан а,
Ар бир кебин оу даана айткан а,
Асасын алып ай колуна а,
Атаң бир өлбөс ай болсочу а.

Бул ырдан кыргыз баласынын ата-энеге карата болгон бийик адеп-ыйманы айкын-ачык көрүнүп турат.

«Сүйүнчү», «көрүндүк» менен шандуу тосулуп алынып, кымындайынан алпештелип, мээримге бөлөнүп багылган, андан ары салттуу «сал билек, сары майга мал билек» оюну менен эркелетилип, ата-энеси менен гармонияда торолуп, чоңойгон чүрпөнүн психикалык ден соолугу чың келип, ал бала энесине жана атасына бөтөнчө ынак болуп, алар менен жан дүйнөсү жуурулушуп калат. Мынакей, кыргыз менталитетиндеги эне-атаны өзгөчө урматтоонун этнопсихологиялык тамыры кайда жатат. Мына ушинтип, кыргыз көчмөн цивилизациясында ата-эне өзүнө карата болгон уул-кыздын урматтоо сезимин алардын ымыркай кезинен баштап, жогорудагыдай кайталангыс уникалдуу, гуманисттик маңызга ширелген этникалык процедура менен түптөй билген.

8. БАЛАЛЫК ТАЖЫРЫЙБАСЫНАН, АЛГАН ЭЛДИК ТАРБИЯСЫНАН, ТУРМУШ САБАКТАРЫНАН УЛАМ ЖАШ МАНАСТЫН ЭРКИДИК ИДЕЯСЫНА КЕЛИШИ

Жаш Манастын тарбиясына, Жакып, Ошпур, Чыйырды, Акбалта сындуу элдик педагогдордун максат көздөп жүргүзгөн таалими гана эмес, элдик турмуштун өзүнүн уклады, элдик менталитет, элдик моралдын атмосферасынын өзү астыртан таасирин тийгизгендигин да айтпай коюуга болбойт. Тэ илгертен кыргыз социумунун жашоо образы өзүнүн коллективисттик мүнөзү менен өзгөчөлөнүп келген. Бул чөйрөдө “Өз камын ойлогон өспөйт, эл камын ойлогон көктөйт”, “Эл ичи алтын бешик”, “Элинен безген, эр оңбос, көлүнөн безген каз оңбос”, “Элден безген – эр эмес”, “Ата баласы болбосоң болбо, эл баласы бол”, “Жаман киши өз камы үчүн жүгүрөт, жакшы киши эл камы үчүн жүгүрөт”, “Эр жигит эл четинде, жоо бетинде” деген сыяктуу макалдар абдан популярдуу. Бала Манас кенедейинен дал ушундай ойлонуу ыгы үстөмдүк кылган социалдык кыртыштын абасы менен дем алып чоңойду. Манас баатырдын корпоративдик-коллективисттик, элчил, көпчүлүкчүл, коомчул моралынын түптөлүшүнүн социологиялык-маданий тамыры, мына ушинтип, бир жагынан Алтайдагы ак калпак журттун этникалык жашоо образында жана рух менталитетинде жатат.

Кытайлык Алооке хандын аскеринин күтүүсүз агрессиясына кабылып, тымтыракайы чыгып, туш-тушка чилче тараган, ар кай жерде андаалап кор турмуш өткөрүп, эл катары жок болуп кетүү коркунучу алдында турган бир боор кыргыз калкынын кайгылуу тарыхынын мисалында, тентиген бурут атыгып, душмандын көзүн карап, кейип-кепчип күн көргөн алтайлык кыргыздардын күнкор тагдырынын мисалында, ошол Алтайдагы ак элечек байбичелердин, ак калпак карыялардын тууган жер деп, “Кара өзөн кайда, бел кайда? Аталаш кыргыз эл кайда?” деп буркурап ыйлаган муң-зарынын мисалында, өзүнүн алтайдагы балалык ачуу

тажырыйбасынын (“Тентип келген бурут, бул буруттун балдарын, чуркуратып курут” деген жергиликтүү калмак-манжуулардын кордогон сөздөрүн далай ирет уккан) мисалында, жаш Манас мына момундай жыйынтыкка келген: Ата конушуң, эли-журтуң жоонун, үстөмчүл кара күчтүн колунда болсо, булуттуу көктүн астындагы, муундуу чөптүн үстүндөгү өмүрүң кор, ичкениң ирим, жегениң желим. Этек-жеңиңди жайылтпай, канат-куйругуңду кыркып турушат. Дүмүрүң түбүнөн казылат, түркүгүң суурулат. Таманга басып жүн кылат, ачык күнүң түн кылат, койдой айдап кул кылат. Өз Ата журтуңда бутту кенен сунуп, атуул катары алчактап жашай албайсың. Эркин жериң болсо, эркин элиң болсо гана, өз тагдырыңа өзүң кожоюн болсоң гана сен бактылуу кишисиң, Ата конушундун эркесисиң.

Манас турмушту талдап келип, мына ушундай ынанымга, ишенимге бекиген. Анан мына ушундай ички терең ишенимден чыгып, ар жерде чачылып калган кыргыз калкынын башын кошуу, бириктирүү, душманга каршы аёосуз күрөш ачуу, Ата журтту боштондукка чыгаруу, элдин башын азат кылуу, кыргыз мамлекетин түзүү сыяктуу опол тоодой максаттарды, башкача айтканда, чачылганды жыйноону, үзүлгөндү улоону, жоголгон жокту табууну, «Кулаалы жыйып куш кылууну, куранды жыйнап журт кылууну» - кечиктирилгис практикалык милдет катары өз алдына айкүрүнөн койгон. Бул милдеттер анын атуулдук, адамдык ар намысынын, абийиринин иши болуп калган. Демек, Манастын шердигинин, эрдигинин түп жактан жандуу мүрөк суусундай азыктандырып турган күч - бул Манастын ичтен карманып, туу тутуп, сыйынган ыйык идеясы, бардыгынан жогору койгон эң бийик дөөлөтү. Ал ыйык идея - ак калпак калктын азаттыгынын, эркиндигинин, көз каранды эместигинин идеясы, ата журттун боштондугунун, эгемендүүлүгүнүн, журт биримдигинин улуу идеясы. Манас ушундай улуу мекенчил идеяны өзөгүндө сары майдай сактап, жүрөгүнүн толтосунда алдейлеп, көк асабадай желбиретип төбөгө көтөрүп, ушундай улут идеясы үчүн каруусун казык, башын токмок кылып, кыйын кырдаалдарда жарадар жанын аябай, “тоодон кулаган таштай чимирилип”, өрт кечип күрөшкөн улуу патриот. “Калкым кыргыз, сен үчүн, курман болуп кетейин, найзалашып топ бузам, тагдыр жетсе окко учам”

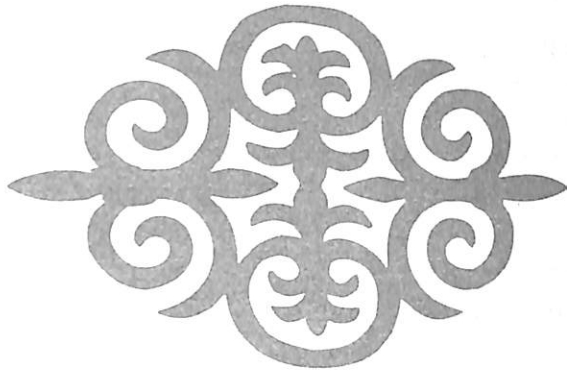
дейт Манас. Манастын кара көк жал шердиги Ала-Тоо мекендин, ак калпак журттун азаттыгы үчүн ал кара башын курман чалууга даяр. Мына ошентип, шер Манастын эч нерседен кайра тартпаган, жалтанбаган ченде жок баатырдык жүрүм-турумун ич жактан мотор сындуу айлантып, түпкүрдөн күч-кубат берип турган нерсе - бул улуу патриоттун өйдөкүдөй АТА ЖУРТ боштондугунун философиясы. Манастын шердигин, эрдигин ичтен жөлөгөн, ысымын кылымдардан кылымдарга даңазалаган, баатырды бийик деңгээлдеги руханий чокуга көтөрүп чыккан кудуреттүү күч - анын дал ушул мекенчил улуу философиясы болуп саналат.

Манастын эл алдында берген төмөнкү Анты анын намыскөй, патриоттук рухунун, жарандык аң-сезиминин эң бийик чокусун мүнөздөйт:

«Алты сан аман турганда,
Ыйык кыргыз жеримди,
Душмандын буту баскыча,
Асыл кыргыз элимди,
Тебелетип бөтөнгө,
Кор кылып карап жаткыча,
Туулбай туна чөгөйүн,
Тирүү жүрбөй өлөйүн,
Аткарбасам антымды,
Төшү түктүү жер урсун!
Көкө Теңир өзү урсун!»

Мынакей, таалим-тарбия деген нерсенин улуу күчү жана керемет натыйжасы. Тарбиянын колунан бардыгы келет деген кеп чын экен го. Элдик педагогиканын тарбия мектеби кандай жалындаган мекенчил патриотту жаратып таштаган. Манастын бул Антын - Тарбиянын ажайып “алтын таажысы” десек жаңылышпас элек. Манас ушул Антына бекем туруп, кара башын курман чалбадыбы. Ата журтту баскынчы жоодон куткарып, элин боштондукка чыгарып, «Кулаалы жыйып куш кылып, куранды жыйып журт кылып», эгемендүү кыргыз мамлекетин түзгөндүгү, уулдук ар-намыстын жана мекенчилдиктин туусун бийик көтөргөндүгү үчүн калайык-калкыбыз, жарандарыбыз Манаска ыйык АТА катары карап, ага сыйынып калышкан. Манастын эл-журтуна кылган кызматынан улам улуу Ф.Достоевскийдин: “Өзүнүн жеке пайдасын

Түк ойлобой, өз ыктыяры, жан дүйнөсүнүн, жүрөгүнүн чакырыгы менен көпчүлүктүн жыргалы үчүн өзүн курмандыкка чалып жаткан адамдан жогору турган асыл керемет барбы, бу дүйнөдө”-деген сөзүн эске түшүрүүгө аргасызбыз. Манастын өрнөгү – түбөлүктүү рух кенчибиз, патриоттук өчпөс маягыбыз!

КОРУТУНДУ

Манас ушинтип, эр жигит болгуча боштондук күрөшкө чыкканга чейин өзүнүн балалык доорунда бала менен тапталып, белгилүү рухий жана акыл-эс даярдыгынан, турмуш мектебинен өтүп, атуулдук-жоокердик сапаттары түптөлгөн. Эл баатырынын келечектеги жеңиштеринин учугу анын балалык доорунан чубалып чыгат бул жагынан кыргыздын элдик педагогикасынын “Чырпыкты жашынан ий, баланы башынан тарбияла”, “Уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат”, “Сүт менен кошо бүткөн нерсе, сөөк менен кошо кетет” деген ой бүтүмдөрү чынында эле, нагыз тарбия акылмандыгы. Манастын Манас болмогу анын балалыгынан башталган.

Баланын жеке өзгөчөлүгүн аңдоо, анын өздүк бөтөнчөлүгүнө жараша мамиле кылуу, жеке жөндөмүнө жараша эркин канат күүлөшүнө сүрөө болуу билгилиги “Манастагы” элдик тарбиянын эрежеси. Бул бүгүнкү педагогикалык илимдин да эрежеси. Демек, чүрпөгө индивидуалдуу мамиле этүү жөнүндөгү азыркы илимий принциптин башаты элдик даанышмандыкта жатат (Акбалта, Чыйырды).

Балада тарыхый эстутумду түптөө, ата-бабалардын тарыхын таанытуу. Мекенчилдик сезимин ойготуу – дүйнөгө жаңы көз ачкан кулунчактын социалдашуусунун биринчи шарты. Бул “Манастын” тарбия философиясынын айныгыс мыйзамы (Жакыптын “Алиппеси”, Акбалтанын, Чыйырдынын оозеки “окуу китептери”).

Баланын акыл-эсин бүчүрлөнтүү, эртелеп ойлонтуу, эртеңкисине ойготуу, тукум – “туякты” ой жүгүртүүгө астыртан шыктандыруу, акыл чуркатууга көнүктүрүү – элдик педагогиканын тутунган жобосу (“Манастагы” акыл тарбиясы).

“Эмгек эрегеze жеткирет”, “Эмгек – эрдин көркү” деп айтылат элде. Баланы кичинесинен эмгек менен достоштуруу, эмгекте тотуктуруу, мээнет кылууга үйрөтүү, өз эмгек-мээнетти менен ырыскы табууга көнүктүрүү – чүрпөнү адам катары, жаран катары жаратуунун бирден бир шарты. “Манас” эпосунун бизге берип турган тарбия сабагы ушундай (Бала Манастын койчу Ошпурдун колунда эмгекке тарбияланышы).

“Эр жигитке жетимин өнөр аздык кылат” деген кеп – элдик педагогиканын акылмандыгы. Жоокерчилик заманда баланы жоокердик-аскердик өнөргө жашынан көнүктүрүү, түркүн жоокердик-спорттук оюндарга үйрөтүү, мекенди коргоого, эл четинде, жоо бетинде болууга даярдоо, патриотизмге тарбиялоо – элдик тарбиянын эрежеси болгон. Бүгүнкү тарбиянын талап – муктаждыктарына которуп айтсак “Манастагы” түркүн өнөрлөргө үйрөтүү искусствосу азыркы балдарды заманбап кесиптерге жана спортко, Ата журттун коргоочусу болууга багыттап тарбиялоо дегендике жатат (Манастын жоокердик-аскердик өнөргө тапталышы).

Баланы мээрим менен тарбиялоо – кыргыздын элдик педагогикасынын улуу касиети. Чүрпөгө төгүлгөн мээрим, “ак көрпө жайыл” гумандуу мамиле – келечектеги уул-кыз менен ата-эненин ортосундагы гармониянын пайдубалы (Манастын элиндеги баланын төрөлүшүн сүйүчүлөө, балага көрүндүк берүү, жентек той, бешик той, тушоо той берүү салттары. Чыйырды эне менен Манастын ортосундагы мамиле).

“Манастын” педагогикалык философиясында “бала” деген түшүнүк өзүнчө бөлүнүп эмес, “эл-жер”, “мекен”, “калк алдындагы парз”, “Ата журт алдындагы милдет” деген үлкөн түшүнүктөр менен бирге жуурулуштуруп каралат. Бала, жеке адам бүтүндүн бир бөлүкчөсү, ал бөлүкчөнүн маани-маңызы бүтүнгө кызмат кылгандыгында деген даанышмандык “Манастын” элдик педагогикасынын улуу жобосу.

Улуу “Манас” эпосунун элдик педагогикасы – бул көөнөрбөс, өлбөс-өчпөс осуят. Бул осуяттар бүгүнкү күндө да актуалдуу. Азыркы ала-тоолук ар бир ата-эне, ар бир тарбиячы-мугалим, ар бир жаран “Манастын” жогоруда баяндалган тарбия-таалиминин нускаларынан сабак алып, өзүнүн тарбиялык ишинде бул осуяттарды жетекчиликке алып, тарбиялык ишинде менен пайдалануусу абзел.

Мазмуну

Алгы сөз..... 3

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

“Манас” эпосунун бала жөнүндөгү педагогикалык философиясы..... 5

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

“Манастын” элдик педагогикасынын баланы эркин тарбиялоо даанышмандыгы..... 17

1. Бала Манас..... 17

2. Акылман акбалта алтайда “кабыланды” кандайча таптаган?..... 19

3. Чыйырды эне “кара ала барчындын” канатын кантип жетилткен?..... 22

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ

Бала Манастын адам катары жетилишинде, жаран катары тотугушунда элдик тарбиянын ролу..... 28

1.Эртелеп ойлонгон, эртеңкисине ойгонгон бала баатыр (Акыл тарбиясы)... 28

2. Манас окуган “алиппе” же балада тарыхый эстутумду түптөө 32

3. Бала манастын жетилишинде эмгек тарбиясынын ролу 37

4. Манастын аскердик-жоокерлик өнөргө тапталышы 47

5. Манастын мекенчилдикке тарбияланышы 57

6. Жаш Манаста «көзкаманчылыкка», манкуртчулукка каршы рухтун жаралышы..... 62

7.Ата-эне менен баланын ортосундагы гармониянын өбөлгөлөрү Манастын элинде кантип түптөлөт? 70

8. Балалык тажырыйбасынан, алган элдик тарбиясынан, турмуш сабактарынан улам жаш манастын эркиндик идеясына келиши 81

Корутунду..... 85

Советбек Байгазиев

«Манас» эпосунун педагогикасы

Педагогика эпоса «Манас»

Басма «Алтын Принт»

Зак. № 133, көлөмү 5,5 басма табак,

Нускасы 3000 даана

Бишкек ш., Орозбеков көч., 44,

тел.: 62-13-10

e-mail: altyntamga@mail.ru

Советбек Байгазиев - көрүнүктүү педагог окумуштуу, белгилүү адабиятчы аалым, публицист, акын, КРдин эл жазуучусу, филология илимдеринин доктору, профессор, КРдин Илим жана Техника жагындагы мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, Россиянын Эл аралык педагогикалык жана социалдык илимдер академиясынын анык мүчөсү. Орус педагогикасынын атасы-Ушинский атындагы медалдын ээси, Эл аралык коомдук Айтматов академиясынын, коомдук Манас академиясынын, Кыргыз педагогика академиясынын академиги, КРдин билим берүүсүнө эмгек сиңирген ишмер, Кыргыз Республикасынын Ч.Айтматов атындагы мамлекеттик Жаштар сыйлыгынын ээси. Эл аралык «Руханият» сыйлыгынын лауреаты. Нарын, Талас областтарынын, Жумгал, Ала-Бука райондорунун Ардактуу атуулу. Кыргызстандын 6 жогорку окуу жайынын Ардактуу профессору.